

भरतसूत्रम् । इवशब्दोऽत्र व्यञ्जकः । उपजातिच्छन्दः । त्रिष्टुप् जगतीसांकर्यात् । 'पुनामनरकात्राणात्पुत्र इत्युच्यते' इति पुत्रशब्दव्युत्पत्तिः । 'पुनातीति वा पुत्रः' इति भाष्यकाराः श्रीशब्दशास्त्रस्येति दिक् । 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृद्धितृभ्याम्' इति सूत्रं यदा भगवान् व्याचष्ट 'विभर्ताति भ्राता, पातीति पिता, मान्यत इति माता, पुनातीति पुत्रः' इति ॥

सद्वृत्तसर्वकपयुद्धशौण्डहिंसीरदपोद्धरणाय धात्रा ।

धात्रीप्रतोपाय समभ्युदायि क्षोणीतले सद्यनः स एकः ॥ ३ ॥

धात्रा क्षोणीतले स एकः समभ्युदायि । 'दुधान् धारणपोषणयोः' । दधाति प्रजाः पुष्पातीति धाता तेन पृथिव्यां स प्रसिद्धः । श्रुत्यादिषु एकः । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अद्वितीयधिदात्मा भगवान् रामः । समभ्युदायि । प्रकटीकृत इत्यर्थः । सम्यक् समीचीनविचारेण समभिपूर्वादयतेः कर्मणि चिप् । उदयमानं प्रेरितवान् सरप्रेरि । कर्मणि लुटि । 'गल्यर्थाः प्राय उत्पूर्वा उदयार्थानिभायकाः' इति भट्टमात्रकोशे उक्तम् । अत एव 'उदयति पिततोर्ध्वरश्मिरञ्जौ' इति माघः । किंभूतः सः । सद्यनः । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । भावे ल्युट् । सतां दयनं रक्षा यस्य सः । परमकारुणिक इत्यर्थः । कस्मै प्रयोजनाय । सद्वृत्तेत्यादि । सत्प्रशस्त्वं वृत्तं चरितं येषां ते सद्वृत्ताः साधवस्तेषां सर्वकपा बाधकाः सूचकत्वात् । 'सर्वकूलाग्रकरीपेषु कपः' इति रघुि मुम् । 'सर्वकपः खलः' इति वीक्षिताः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलव्यापारानुकूलत्वादिसैव । ताडनादिवधान्ता हिंसैव । तथाविधाद्य युद्धशौण्डहिंसीराद्य संप्रामप्रवीणाः । सतां हिंसका ये रावणादयस्तेषां दपोद्धरणाय अहंमदध्वंसाय । हम् हरणे । उत्पूर्वोऽयं हरति-रुत्पाटने वर्तते । तादर्थ्ये चतुर्थी । पुनः प्रयोजनान्तरं विशिनष्टि—धात्री पृथ्वी निःस्वाध्यायवपद्धारत्वात्पातकपीडिता भारायमाणा दैत्यैस्त्रयाः प्रतोपाय अत्यन्ततोपाय प्रादुर्भावं प्राप्तः । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥' इति गीतासु । तादर्थ्येऽत्रापि चतुर्थी । 'वृत्तं पथे चरित्रे च' । 'शौण्डो दक्षः प्रवीणः स्यात्' इति हैमः । 'हिंसीरो व्याघ्ररसो(दुष्टयो)ः' इति रभसः । 'हिंसेरीरन्' । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । प्यन्तात्तुपेरेरच् । उपसर्गद्योतकत्वम् । अनन्यसाधारणत्वं रामस्यैतावता व्यज्यते । 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाजितः । भावः प्रोक्तः' इति नारायणविषयिणी रतिरत्र व्यङ्ग्या सर्वत्रावसेया ॥ नलपक्षे—एवासद्यनः स एको मुख्य इति विशेषः । असत्सु तमःस्वभावेषु दयनं हिंसा यस्य स इति बहुव्रीहिः । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । श्लेषं समानमत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । गृहे विष्टतामपि तमःस्वभावं विविच्य युद्धशौण्डित्ये सति तिरस्कारकत्वमभूदिति भावः । एवं च पौनरुक्त्यं कुत्रापि न शङ्कनीयम् । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरेवान्नोपजातिकत्वम् । उपजातिच्छन्दोऽत्र ॥

निर्वृत्तचूडादिक एष रूप्यः पुरोधसा शास्त्रनिरुक्तवर्त्मना ।

शिखण्डकी पर्यरमद्वयस्यैरस्वद्वयस्यं चरितं न्यशाम्यत् ॥ ४ ॥

एष वयस्यैः सह पर्यरमत् । एष रामः उत नलः वयसा तुल्या वयस्याः । 'नौवयो-'
इत्यादिना तुल्यार्थे यत् । 'वयस्यः स्निग्धसवयाः' इत्यमरः । तैः स्निग्धैः सह । सह-
योगं विनापीह सहार्थे तृतीया प्रतिपत्तव्या । 'वृद्धो यूना' इति निर्देशात् । पर्यरमत् ।
'व्याह् परिभ्यो रमः' इति रमेः परस्मैपदं बोध्यम् । इतस्ततो व्यलासीत् । किंभूत एषः ।
रूप्यः प्रशस्ताकारवान् । 'रूपादाहतप्रशंसयोः' इति यप् । 'रूप्यः प्रशस्तरूपे स्यात्' इति
धरणिः । पुनः कथंभूतः । पुरोधसा वबिष्टेन, सुमतिना वा शास्त्रे निरूपितं यद्वर्त्म मार्ग-
स्तेनैव निर्वृत्तं चूडादिकं कर्म यस्येति बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । 'चूडा कार्या
यथा कुलम्' इति योगीश्वरः । विद्यारम्भादय आदिशब्दोपादेयाः । पुनः कीदृशः । शि-
खण्डकी । काकपक्षः शिखण्डकः । 'अत इनिठनौ' इति मलर्थीय इनिः । पुनरेपः । अस्वत्
स्वीय इवाचरत् अस्वदित्यर्थः । य एव ददर्श स एवाहंमतोऽस्मीति हार्दात् अपि च एष
द्वयस्यं चरितं न्यशाम्यत् । द्वयं द्वैतमार्गं स्यन्ति नाशयन्तीति द्वयस्याः साधवः तेषु योग्यं
द्वयस्यं वेदान्तविषयावच्छिन्नचरितं न्यशाम्यत् शुश्राव । 'निशाम्यतीति श्रवणे घ्रातौ जि-
घ्रति शिद्धति' इति भट्टमल्लकोशः । निपूर्वकस्य शमेः श्रवणार्थकलम् । योगवाशिष्ठरामायणे
वेदान्तचर्चाश्रवणं गुरुणा वर्णितं रामं प्रति । तत्रापि सुमतिः कृतयुगे नलं प्रति वर्णयांचके
पुण्यश्लोकस्तेनाभूदिति ज्ञेयम् । यद्वा स्वः प्रमाणमेपां स्वद्वयसाः । प्रमाणे द्वयसच् । न
स्वद्वयसाः अस्वद्वयसाः । तत्र साधुः अस्वद्वयस्यम् । कौमारपौगण्डयोरपि अवस्थयोः
स्थविरचरितमेव श्रोतुकाम आसीदिति विशेषोक्तिरलंकारः । अभङ्गोपमासंछृष्टिः । अद्भुतो
रसः । वयोरूपविभूतीनां मदकारणता भवत्यन्येषाम् । अनयोस्तु प्रहृत्यं जातमिति
भावः । जगतीमेदेन सहोपजातिरियम् । पुरोधा अपि अन्वर्थ एवासीत् । कति पुरो-
धसो दुर्वृत्ता अपि भवन्ति माघमाहात्म्यादिप्रसिद्धाः । इदं ध्वनयितुं शास्त्रनिरुक्तेति
विशेषणम् ॥

सगाधिसूनूक्तिसमर्हणोऽगाद्गादर्शनं क्षोणिसुपर्वणां तत् ।

सिद्धास्पदं देवनदीभुवं च सरित्सरः प्रसवणानि वुन्दन् ॥ ५ ॥

स द्राक् क्षोणिसुपर्वणां तद्दर्शनमगात् । दाशरथेः पक्षे—स रामो द्राक् शीघ्रं क्षोणि-
सुपर्वणां भूदेवानाम् । विप्राणामिति यावत् दर्शनं नयनविषयमगात् प्राप्तवान् । विश्वामि-
त्रेण पथि । नीयमानस्तांस्तानृषीन् पश्यन् तत्प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्दर्शनं दुर्लभतरं तद्दर्श-
नम् । कथंभूतः सः । गाधिसूनूक्तिसमर्हणः । यज्ञविघातशान्तये दशरथं याचितवान् ।
यदा तर्हि स्वयमेव दशरथसंतापं दूरीकृत्य विश्वामित्रमर्हयांचके । गमिष्यामीति ब्रुवन्
सम्यक्, न तु शङ्कमान एव । इति रामायणकथानुसंधेया । गाधिर्नाम राजा तत्पुत्रो
विश्वामित्रस्तद्वचनं तदुक्तिस्तदर्हणा यस्य स इति बहुव्रीहिः । किं कुर्वन् । सिद्धास्पदं

KÂVYAMÂLÂ. 57.

THE

RÂGHAVA-NAISHADHÎYA

OF

HARADATTASÛRI

with his own Gloss.

EDITED

BY

✓PÂNDIT|SIVADATTA

Head Pandit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore,

AND

KÂS'INÂTH PÂNDURANG PARAB.

✓REVISED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PAÑS'ÎKAR.

✓Second Revised Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

1926.

Price 10 Annas.

सरित्सरः प्रस्रवणादिमध्ये मांगं वुन्दन् । 'उवुन्दिर् निशामने' धातुः । निशामनं दर्शनम् । च देवनदीभुवमगात् । राजर्षेर्भागीरथस्य चरितं भागीरथ्या नयनं सकारणं सम्यग्जानात् । य एव गत्यर्थोऽस्त एव प्राप्त्यर्थो ज्ञानार्थोऽथेति शाब्दिकराद्धान्तः । भवनं भूः । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । वुन्दिः स्वरित् ॥ नलपक्षे तु—गाधीत्वादिति । 'गाधृ प्रतिष्ठा लिङ्गयोर्मध्ये च' । औणादिको णितिः । इतिर्वा 'भुवश्च' इति चकारात् । गाधिनश्च गाधिनश्च गाधिनश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रतिष्ठावन्तश्च लिप्समानाश्च श्लोकैः सुवन्तश्च तेषां (ये सूनवस्तदुक्तीनाम्) मनसापि हीनत्वमविचारयन् किं तु सम्यग्दर्शनां कुर्वन् परितो निपथदेशं परन् । तत्तन्मुनीनां पुष्करादिवासिनां दर्शनमगात् दर्शनार्हत्वात् सिद्धानामाश्रमं कपित्वादीनां सरितः सरांसि प्रस्रवणानि वुन्दन् पश्यन् देवनदीभुवं च मुनिभ्य एव अमरतरङ्गिणीं चाजानात् । विशेषणानां तुल्यत्वमवसेयमन्येषाम् । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरेवोपजातित्वं स्मरणीयमत्र पदे विस्तारदैः ॥

गीर्वाणसिन्धोरुदयं च कौशिकानिशम्य विस्मेरमुखो बभूव ।

न ताटकां स्वच्युतिमाजघान नो स्वतो द्विजातिप्रणयाय केवलम् ॥६॥

स इत्यनुवर्तते । स च स्मेरमुखो बभूव । किं कृत्वा । कौशिकाद्विश्वामित्रात् गीर्वाणसिन्धोः उदयं निशम्य । गिर एव वाणा येषां ते गीर्वाणा देवाः शापानुग्रहसमर्थत्वात् तेषां सिन्धुर्नदी गङ्गा । 'देशे नदविशेषेऽर्ध्वो सिन्धुर्नो सरिति ज्ञियाम्' । तस्या उत्पत्तिं निशम्य श्रुत्वा मत्पूर्वजा इत्यंभूता जाताः, यैरित्थं सामर्थ्यमद्भुतं दर्शितमिति । विस्मेरमुखः ईपद्वसनशीलः । 'सिद् ईपद्वसने' । उपसर्गात्तत्तदर्थान्विशिष्यन्ति' इति भाष्यम् । विपूर्वाऽयमाथर्थः । 'विश्वामित्रेऽपि कोशापोल्लङ्घयोरपि कौशिकः' इति विश्वः । निपूर्वः शमः श्रवणे । स रामः स्वच्युतिं ताटकां नो आजघान । इति नेति काकुः । अपि तु आजघानवैलम्बः । तत्र हेतुमाह—केवलं स्वतः स्वकार्यमुद्दिश्य नो आजघान अपि तु द्विजातिप्रणयाय स्वीयानां मुनीनां च्युतिर्नाशो यस्याः सा ताटशम् । च्युद् गतौ । गतिरत्र भ्रंशः । 'स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम्' इति कोशप्रामाण्यात् । 'सङ्घातात्मात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां घने' इत्यमरतार्तीयोके । ताटकां राक्षसीमाजघानैव, केवलं निधितं द्विजातीनां प्रणयः प्रेम तस्मा एव । नन्विह शङ्कते । 'अवध्या द्राक्षणा गावः स्त्री तपस्वी च रोगभाक्' इति स्मृतिः धर्मस्थापनायावतरन् श्लोवधकातरो रामः क्रुतो नाभूदिति । तद्विशङ्कनं परिह्रियते । उत्सर्गापवादव्यायेनैव सर्वत्र शास्त्रस्थितिः उत्सर्गवान्यमिदम् । अपवादस्तु—'विप्रं दुष्टं क्षियं भ्रूणपुरुषग्रीमगर्भिणीम् । सेतुमेदकरीं बाष्पु शिलां यध्वा प्रवेशयेत् ॥' इति । योगीश्वरवाक्यं कथं संगतं स्यात् तस्माद्विप्रादिहन्त्री तु हन्तव्येति निर्णयः साध्वे । अत एव द्विजातिप्रणयायेति ध्वनकं पदं प्रक्षिप्तम् । अन्यथा कृतकैरचना न कार्या कृताकैकैः । विश्वामित्रमुखाद्विप्रवधकारिणीं श्रुत्वा घृणामहासीदिति भावः । ताटकापक्षे क्षिपकादित्वादित्वं न बोद्धव्यम् । रुढिपक्षे रुढिर्योगमपहरतीति परिभाषया नेति जित्वादिवत् ॥ नलपक्षे तु—

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:-Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
 PRINTER:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

पूर्वार्धे कौशिकात्समस्तकोशज्ञात्सुमतेः सकाशात् कोशपदं चोपलक्षणम् । न हि व्याकरणं विना कोशान् ज्ञातुं शक्यन्ते । न हि महाभाष्यं विना वैयाकरणो व्याख्यायते । न ही भाष्यपारीणः शास्त्रान्तरानभिज्ञो भवतीति समस्तविद्यार्णवावगाहित्वं सुमतेर्ध्वन्यते । कारणमालालंकारो व्यज्यते । अपि च स नलः अखलः अखाननात्मीयान् रिपुं स्तस्यति नाशयति इत्यखतः । 'तसु उपक्षये' दैवादिकः क्तिप् । 'अधातोः—' इति निषेधान्न दीर्घः । विरोधे नञ्समासः । 'अप्राशस्त्यं विरोधश्च' इति भाष्यात् । न ताटकां खच्युतिं नो जघान । कस्मै प्रयोजनाय । केवलं द्विजातिप्रणयाय । नताः प्रणताः साधवः । 'प्रणतदेहिनां पापकर्शनमि' ति भागवते द्रष्टव्यम् । तानटन्ति यान्तीति नताटा वैष्णवानुसारिणः । 'अट पट गतौ' । पचाद्यच् । नताटानां कमानन्दो यस्याः सा । 'मुख शीर्षजलेषु कम्' इति विश्वः । सेटशी—खच्युतिः निरन्तरं स्वर्णवर्षणं तां च्युतिं नो दूरीचकारेत्यर्थः । आहन्तेर्वारणार्थकत्वमत्र ध्येयम् । कोशाध्यक्षवैमनस्यप्रतिपादितस्वर्णवर्षरोधानुकूलव्यापारवत्ता कदाचित्रासीदिति भावः । च्युतिर् आसेचने । 'सर्वधातुभ्यः क्तिन्' । वर्षणमित्यर्थः । द्विजातीत्यादिपदे तादर्थ्ये चतुर्थी । अदेशकालभ्रद्वादिव्याहततामसादिसंप्रदानकदानं कदाचित्तस्य नैवासीदिति व्यञ्जयितुं केवलद्विजातिपदद्वयसंदर्भणमवसीयतां पण्डितैः । 'निर्णते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः' इति तार्तीयिके । शेषं समानम् । जगत्या सहोपजातित्वम् ॥

सुबाहुमारीचवृत्तं पदं ययौ सन्नं रिरक्षीः समजीघटच्च ।

द्रुतिं खगैः स व्यपनेतुमिच्छन्नुद्यानमेवाश्रयदाङ्गनार्तिः ॥ ७ ॥

आङ्गनार्तिः सुबाहुमारीचपदं ययौ । आङ्गनमङ्गनासमूहः । 'तस्य समूहः' इत्यण् । तस्य स्त्रीसमूहस्य यन्मूर्तिं दृष्ट्वा कामवाधा प्रतिग्राममासीत् । आङ्गनस्यार्तिर्यस्मात् । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । ईदृशो भगवान् स सुबाहुश्च मारीचश्च ताभ्यां व्रतं पदं स्थानं 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति परिभाषया रक्षसां राजानौ द्वौ गृहीतौ । उपलक्षणमन्येषामतः राक्षसवृत्तं पदं स्थानं ययौ जगाम । किं चिकीर्षुः सः । सन्नं विश्वामित्रयज्ञं रिरक्षी रक्षितुमिच्छुः । सन्नतात्किप् । 'वोरूपधायाः—' इत्यनेन दीर्घः । 'सन्नमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । च मारीचादीनां खगैः द्रुतिं समजीघटत् सम्यक् चक्रे । चेष्टा व्यापारः क्रियेति भाष्यात् करोत्यर्थवाचकत्वात् । किं चिकीर्षेन् । आश्रमाद्व्यपनेतुमिच्छन् यज्ञार्थम् । 'णीञ् प्रापणे' व्यपपूर्वो दूरीकरणार्थः । महर्षिव्यथां नुनुत्सन्नेवेति भावः । 'स्यादुद्यानं निःसरणे वनमेदे प्रयोजने' इत्यमरः सामान्यकाण्डे । तेषां मुनीनां यज्ञविघ्नविधातप्रयोजनमेवाश्रयत् सेवितवान् । 'परित्राणाय साधूनाम्' इत्यादि गीतासु प्रतिपादितत्वात् ॥ अथ नलपक्षे व्याख्यानम्—सुबाहुमारीचखगैर्वृत्तं पदं ययौ । तर्हि कश्चन सुबाहुर्नाम बली राजा आसीत् । तमेव करदयांचकार मर्दयित्वा बहुधा । अथ वा शोभना बाहवो दोर्दण्डा येषां ते क्षत्रियकुञ्जरास्तेषामपि घातकत्वादिग्विजये सुबाहुमारी । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' । सुबाहुमारी खगैर्हसै-

श्रीहरदत्तसूरिविरचितं

राघवनैषधीयम् ।

स्वोपज्ञव्याख्यासमलंकृतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथरूपाक्षीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरवोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथ-
शर्मणा च संशोधितम्, तच्च पणशीकरोपाह्व-
लक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा
संस्कृतम् ।

द्वितीयावृत्तिः ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्ययन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

१९२६.

मूल्यं १० आणकाः ।

वृत्तं पदं तडागस्थानं ययौ । किभूतं पदम् । उद्यानमेव । नन्ववधारणं किमर्थम् । अन-
 ज्ञदाहव्याशान्तये तादृशपदयानसौचित्यात् । कथंभूतः सः । आज्ञनार्तिः आज्ञनी
 दमयन्तीजा आतिः पीडा यस्य स इति बहुव्रीहिः । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिष्टा-' इति
 ङीप् । 'क्षियाः पुंवत्' इति [ह्रस्वः] पुंवद्भावकृतत्वम् । पुनः फीदशः । सप्तं रिरक्षीः
 सदा दानं रक्षितुमिच्छुः । कदाचिदपि प्रार्थितविघातकत्वं तस्य नामूत् । च हतिं व्यप-
 नेतुमिच्छन् आश्रयदेव । 'दुदु उपतापे' । स्वादिः । हतिं कामजसंतापं तत्र गम-
 नेन दूरीचिकीर्षन्नपि अनिवार्यत्वात्तामाश्रयदेव सेवितवानेव । चकारो द्वितीयोऽप्यस्ति ।
 च खगैर्हंसैः समजीघत् । आत्मानमिति शेषः । चङ्परे णौ रूपम् । संगमितवानित्यर्थः ।
 द्रौहिणरत्नखणैर्मयगात्रविचित्रहंसदर्शनात्तां प्रति सांगुह्यमकरोत् । अर्थालंकारेष्वपि
 परिकरालंकारः । शब्दालंकारस्तु सर्वेष्वेव वर्तते । संस्कृतभाषारूपोऽर्थान्तरश्लेषसंघटितो
 दुर्घटः कव्यन्तरैः स्वप्नेऽपि व्यधायि प्रबन्धोऽयम् ॥

मारीचमादुदुवदुप्रतेजा एकं परे नेशुरथो सलक्ष्मणः ।

जग्राह हांसीं पदवीं बुघार्दितां नीचीनदेहो दयितार्तिजोपः ॥ ८ ॥

श्रीरामपक्षे—पूर्वश्लोकात्स इत्यनुवर्तते । स लक्ष्मणः मारीचमादुदुवत् द्रावयामास ।
 याणेनेति शेषः । 'दुदु गतौ' । चङ्परे णौ रूपम् । अतिदूरं द्रावयांचके । कथंभूतः ।
 उप्रतेजाः उग्रं तेजो यस्य सः एकमन्यं सुषाहुमदुदुवत्, न विलापितवान् न
 मारितवान्, अपि तु अमीमरदेव । 'विलीने हतयिदुती' । इत्यमर्यान्तरदर्शनादत्रैव
 द्वावर्थौ । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे सप्तानेऽल्पे संख्यायां
 च प्रयुज्यते ॥' परे अन्ये क्षणाग्रेषुः । 'नाशः पलायने मृत्वावपच्यत्वावदर्शने' इति
 हेमः । सलक्ष्मण इति पदेन अन्ये सर्वे लक्ष्मणेनेव हताः शूरमन्या इति ध्वनितम् ।
 अयं नीचीनदेहो दयितार्तिजोपः बुघार्दितां हांसीं पदवीं जग्राह । अयं निवर्हणान-
 न्तरं नीचीनो देहो यस्य सः । तथा पराक्रमे कृतेऽपि अनुद्धत एवेति ध्वनयितुं 'विभा-
 पाधेरदिक् क्षियाम्' इति स्वार्थे सप्रत्ययः । ईनादेशः 'आयनेयी-' इति सूत्रेण ।
 दयितानां भक्तानां या आतिस्त्वां स्वयं जुषते इति कमेष्ण्यण् । 'यदा यदा हि धर्मस्य'
 इति स्मृतेः । भक्तानुग्रहाद्यंभवतारान् करोतीति भगवता व्यासेन निर्णीतत्वात् ।
 हांसीं हंसः सूर्यः । 'भानुर्हंसः' इति कोशात् हंसस्येयमतिप्रकाशरूपा या पदवी तां
 जग्राह । तमोरूपराक्षसबाढकत्वात् । 'पदवी सृतिः' इत्यमरः । कथंभूतां पदवीम् ।
 बुधैः पण्डितैरर्दितां प्रार्थिताम् । 'अर्द गतौ याचने च' । भौवादिको धातुः । 'बुध वृद्धौ
 पण्डितेऽपि' इति सामान्यकाण्डे । 'हरिश्चन्द्रो रग्निदेवो सञ्जयस्ति शिविर्बलिः । व्याधः
 कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥' इति भागवते परोपकारस्यातिवर्णनात् । स्वयं
 सुखस्तान् महर्षान् वृष्टावेति ध्वन्यते ॥ अयं नलपक्षे व्याख्या—लक्ष्मणो लक्ष्मीवान्
 स एकं मारीचमादुदुवत् तेषां खगानां मध्ये इति प्रकरणमेव । 'शेषे' इति लक्षणं चाधि-
 कारश्च । मरीचिमिर्व्याप्तं मारीचम् । दौषिकोऽण् । व्याप्तेऽर्थे सुवर्णमणिकान्तिभ्राजिष्णु-
 राघव० २

ब्रह्ममण्डलप्रधानत्वात् अभ्यधाविष्ट । किंभूतः । उग्रतेजाः । परे तु नेशुः । पलायन्ते इति भावः । अथो पलायनानन्तरं नीचीनदेहः नीचीनो वामनीभूतो देहो यस्य सः । कपटेन ग्रहीष्य इति बुद्ध्या निश्चित्य दयितार्तिजोपो दमयन्तीतो या आर्तिस्तज्जोपः अपारकामवाधाव्याप्तदेहः कश्चनान्नार्थे सहायं कुर्यादिति समालोच्य हंसानां हंसस्य प्रधानस्य वा तस्यैव पदवीं सरणिं जग्राह । मार्गरोधाद्वस्तेन जग्राहेत्यर्थः । ब्रह्मप्रेरितः सोऽपि जगृहे । अन्यथा कथं गृह्येत । कथंभूतां पदवीम् । बुधार्दितां पण्डितैरर्दितां बाधिताम् । विहङ्गमनिग्रहस्य साधूनामनर्हितत्वात् । ‘अर्दं हिंसायाम्’ चौरादिको धातु-बोधः । कप्रत्यये द्वयोरेव तुल्यं रूपम् । तदेव छन्दः ॥

वैदेहमाश्रित्य पतिंवरोद्धं यज्ञार्थकेतं प्रभुमानयन्तम् ।

निमन्त्रितं धीरवरस्तदानीं विवाहचेता जनकास्पदं तत् ॥ ९ ॥

रामपक्षे—धीरवरः पण्डितश्रेष्ठो विश्वामित्रः तं प्रभुं तज्जनकास्पदमानयत् । प्रति-
द्वार्थस्तच्छब्दः काव्यप्रकाशे व्याख्यातः । तत्प्रसिद्धं जनकास्पदं मिथिलापुरमानयत्
प्रापयामास । किं कृत्वा । पतिंवरोद्धं यज्ञार्थकेतं वैदेहमाश्रित्य पतिंवरा स्वयंवरा सीता
तस्याः सकाशात् उद्धा अधिकं शोभा यस्य सः । साक्षात्कम्पीः पृथ्वीतः प्रादुर्भूता
यस्य यज्ञवाटे इति प्रतिष्ठाधिक्यं तदवधि तस्यासीत् । ‘पतिंवरा च वर्या च’ इत्यमरः ।
तदानीमेव कौशिकनिमन्त्रणार्थं जनकेनागतं यज्ञायायं यज्ञार्थस्तादृशः केतो निमन्त्रणं
यस्य सः । ‘केत श्रावणे निमन्त्रणे च’ । चौरादिको धातुः । केतनं केतो भावे घञ् ।
तं वैदेहम् । विदेहानां देशानां राजा वैदेहो जनकः विदेहस्य युवापत्यं पुमान् इति वा
वैदेहः । आश्रित्य पूजया योग्यया संसेव्येत्यर्थः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ । ‘पडर्घ्या भवन्ति’
इति श्रुतेः । अतः पूर्वकाले क्त्वो ल्यप् । कथंभूतं प्रभुं रामम् । निमन्त्रितम् । नितरा-
मर्थेषु मन्त्रिता यस्य स इति बहुव्रीहिः । ‘गोस्त्रियोः—’ इति ह्रस्वम् । कथंभूतो धीर-
वरः । विवाहे चेतो यस्य सः । रामलक्ष्मणयोर्विवाहो जनकपुर्यां द्रुतं स्यादिति चिन्ता
यस्य स इति ॥ अथ नलपक्षे वर्णनम्—धीरवरः तं प्रभुं वैदेहं यज्ञार्थकेतमानयत् ।
‘धीरः पण्डितमन्दयोः’ इति धरणिः । तेषु श्रेष्ठो नैपथः कार्ये प्रभुं समर्थम् । कार्य-
शब्दोऽध्याहार्यः । यथा क्रियतामित्यत्र कर्ता स्वयमाक्षिप्यते तथान्नावसेयम् ।
क्रियाकारकसंबन्धस्य नित्यसंपृक्तत्वात् । वीनां पक्षिणां देहाः विदेहाः । विदेहानां
हंसानामीशो वैदेहः । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । ‘शेषे’ इति वाण् । ‘विविष्किरपतत्रयः’ इत्य-
मरः । तं हंसराजं यज्ञार्थः पञ्चमहायज्ञार्थस्तत्रैवोद्याने स्थानविशेषे रचितोऽभूत् ।
केतः स्थानम् । ‘कित निवासे रोगापनयने च’ । भवादौ धातुः । ततो घञि रूपम् ।
निवासे स्वार्थे सन्निधानं नाकार्षात्, अतः सन्न । कथंभूतं तम् । पतिंवरोद्धं पतिंवरा
स्वयंवरा दमयन्ती तस्या उद्धा अतिशयितः प्रकाशो यस्मात् । ‘त्वद्योग्या अभूतपूर्वा
दमयन्ती अस्ति । तदर्थमहं घटिष्ये’ इत्याकारकः प्रकाशो हंसादेव नलस्य समजनिष्टः ।
पुनः कथंभूतम् । निमन्त्रितम् । नितरां मन्त्रिता गुप्तपरिभाषणं यस्य सः । ‘चतु-

काव्यमाला ।

श्रीहरदत्तसूरिविरचितं

रौघवनैपथीयम् ।

खोपज्ञव्याख्यासमलंकृतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभियन्य पसारमानं गुं गिरं च गुरुनपि ।

विवर्चरीमि श्रीरामनैपथीयं निजं हरः ॥

विशिष्टशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तश्रुतिमूलकशिष्यशिक्षादक्षमाश्रितिकोदामसमुच्चयबीजक-
श्यपावतारभगवत्पितृचरणोधारणरूपमङ्गलाचरणं पीरस्त्यपुण्यश्लोकस्त्वनद्रदिमग्रन्यकारः
पर्यगुम्फीत्—

दशरथ इति नाम्ना वीरसेनः क्षितीशः

क्षितितलविवुधानां वन्द्युः प्राग्वभूच ।

गुरुकविवुधजोषः सामृतो नारदाढ्यः

सति नरपतिरत्ने मर्त्यलोकोऽप्यनाकीत् ॥ १ ॥

ननु मङ्गलस्य क्रियद्वात्वं भवतीत्यपेक्षायामाह—आसीनंमस्तिकया वस्तुनिर्देश इति
त्रिधा । अत्र वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलं प्रियायते । अत्र पदे मालिनीवृत्तम् ।
मनौ मित्रे इति नगणस्य । मिश्रत्वम् । नातः परमसौख्यकृततो न द्वयप्रक्षेपः ।
'दो धः सौख्यम्' इति श्रीनारायणमहारािकायां दकारस्य पूर्व्यासः । पैङ्गलादा-
ह्य व्याचष्टे सः । अयर्णात्संपत्तिर्भवतीति अकारव्यामिश्रदकारपाठः । किमेतावता

१. अयं हि हरदत्तसूरिगंगोगोत्रोत्पन्नजयशंकरारामज आसीदिति चरमपद्यतोऽवगम्यते.
देशकालौ तु न ज्ञायेते, तथापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीप्रणेष्टश्रीमहोजिदीक्षितस्य नाशो
'दीक्षिताः' इति पदेन लेखस्योपलम्भाच्चतोऽर्वाचीन इति तु गम्यते. २. अस्य च का-
व्यस्य पुस्तकमेकमेव श्रीकश्मीरनरेशपुस्तकालयतः पञ्चनददेशीयमिश्रविद्यालयाध्यक्षवि-
द्भद्रश्रीयुवस्टैन (Dr. M.A. Stein) महाशयानामुद्योगेन प्राप्तम्. पुस्तकलि-
खनकालस्तु—'आकाशाम्नायाद्रिचन्द्रे (१७४०) शके कृष्णत्रयोदशीन्युते भीमर्षनक्षत्रे
शलिखत्येवमवलम्बः ।' इति स्फुटमेव लिखितः.

कर्णस्य मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति' इति वृहत्सतिः । 'मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे' धातुः । किं कृत्वा । ईपदाधिल । पूर्वं प्रहणानन्तरं क्षणं तत्र स्थित्वेत्यर्थः । कथंभूतं यथार्थ-
केतम् । तत्प्रसिद्धं जनकास्पदं पितुः स्थानम् । वीरसेनेनेव पित्रा पूर्वं पाठहोमादि-
पद्ययज्ञार्थं तत्र रचितमित्यर्थो व्यङ्ग्यः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पजातिच्छन्दः । अतो
ब्रह्ममरालादद्भुतादैवान्मद्विवाहघटनं स्यादिति चेतो यस्य स इति गूढो व्यङ्ग्यः । इदं
नलविशेषणं बोध्यम् ॥

सत्तर्कवामास्पदमिद्वतेजाः प्रयाय पूतां तनुमाचचार ।

परिच्छदस्य प्रगुणो नलो यो वाचंयमस्यास्य पराभिसारी ॥ १० ॥

रामपक्षे—इद्वतेजाः अस्य वाचंयमस्य परिच्छदस्य पूतां तनुमाचचार । इदं वीरं
तेजो यस्य स इद्वतेजाः तादृशो रामः । 'वाचंयमपुरंदरी च' इति सूत्रेण निपातितो
मुनिवाचकोऽयम् । 'तपस्वी तापसः पारिकाष्ठी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । 'परिच्छदः
परीवारः' इति हेमः । पापाणभूताहल्याया मुनिशापेन पवित्रां तनुमकार्षात् । आचरति
कृनर्थे । 'अनुतिष्ठत्वाचरति' इति भट्टमल्लोक्तो । न्यायशास्त्रकारकलात् प्रमाणादिपो-
दशपदार्थनिरूपकत्वात् । (सत्तर्को गीतमः) तस्य वामा अहल्या तदास्पदं पापाणीयस्या-
नमिति तात्पर्यार्थः । तत्पदमधिष्ठाय चरणरजःकणैरिति व्यङ्ग्यते । देवविपयरतिः कचे-
व्यङ्ग्या । सत्तमकाव्यलक्षणं काव्यप्रकाशे । कथंभूतो रामः । प्रगुणः सरलाशयः । 'श्र-
जावजिह्वप्रगुणौ' इत्यमरः । पुनः कथंभूतः । अनलः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' ।
अलतीति अलः । नालः समर्थो यत्नात् । भक्तानुग्रहाविसमर्थः इति यावत् । पुनः
कथंभूतः । पराभिसारी परेषु प्रह्लादादिषु अभि समन्तात्सरतीत्यभिसारी । 'दूराना-
त्मोत्तमाः पराः' इति त्रिकाण्ड्याम् ॥ नलपक्षे तु—इद्वतेजाः सत्तर्कवामास्पदं प्रयाय
पूतां तनुमाचचार । इदं तेजोविशेषणमुक्तत्वात् यस्य स इति बहुव्रीहिः । सौवर्णतनुत्वात्
विरधियानत्वात् । तपा हंसः । पटपुटीति पुरादौ दण्डके तर्कभाषार्थः । सन् तर्को
भाषा संस्कृतरूपो येषां ते च ते वामा रमणीया विभ्राः । 'वामौ बलुप्रतीपौ द्वौ' इ-
त्यमरः । 'विपरीते मुन्दरे च वामो वामा तु योषिति' इति संसारवर्तः । तेषामास्पदं
स्थानं यज्ञमन्दिरं गत्वा पूतां पवित्रां तनुमाचचार अकार्षात् । होमधूमविप्रदर्शनादिना
तनोः पवित्रत्वं शालायां सर्वेषां भवति । यतः—यो नलः पराभिसारी अस्य वाचंयमस्य
परिच्छदस्य बुद्धिपरिकल्पितस्य प्रगुणः सोऽयं राजहंसस्तनुं पूतामाचचारेत्यन्वयः ।
प्रवर्णिता गुणा येन सः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति वार्तिकवचनेन बहुव्रीहिर्योष्यः ।
वाचंयमो भक्तिरस्येत्यण् । वृद्धत्वात्प्राक् वृद्धिर्न दृश्यते । वाचंयमभक्त्यास्य नलस्ये-
त्यन्वयः । तिरश्चामयं दीप्त्यै सर्वोपहसनीयः स्यात् इत्थं निचिन्त्य रहस्यमेदमित्या वि-
विक्ते मन्त्रमकार्षात् । तत्रैव यज्ञशालायां गत्वा प्रोक्तवान् ॥

प्रयासेनेति चेत् । 'अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिगृह्यति' इति ग्रन्थकृत्परमफल-
 प्राप्तिः, आनुपक्षित्वेन श्रोतॄणां पाठकर्तॄणां च फलातिशायनं बोधवतीति । प्राक्
 दशरथ इति द्वितीशो बभूव । कथंभूतः । वीरसेनः वीरा सेना यस्य सः ।
 'शूरो वीरश्च विक्रान्तः' इत्यमरः । त्रिलिङ्गोऽयम् । 'गोत्रियोः—' इति ह्रस्वः । 'स्त्रियाः
 पुंवत्' इति पूर्वस्य ह्रस्व(पुंव)त्वम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' चौरादिकौ धातू । पचा-
 यच् । 'पृतनानीकिनी सेना' इति शब्दाणवः । रणानिवर्तिनी सेनेति ध्वनितम् ।
 तथा स्मृतिश्च—'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलनेदिनौ । परित्राद् योगयुक्श्च रणे
 चाभिमुखो हतः ॥' वभूवेत्यत्र 'वा पदान्ते' इति गुरुत्वम् । पुनः कथंभूतः । क्षितितल-
 विबुधानां वन्द्युः । क्षितितले विबुधा इव ब्राह्मणाः । 'आधमोऽस्त्री द्विजाल्यप्रजन्मभूदे-
 ववाडवाः' इति कोशः । रूपकालंकारः । 'उपमितं व्याप्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति
 समासः । तेषां विप्राणां वन्द्योर्नमस्कारकर्ता स्तोता च । 'वदि अभिवादनस्तुलोः'
 इति अर्थद्वयनिर्देशात् । 'शीङ्शपिरुगभिवन्दिजीविप्राणिभ्योऽधुः' वन्दतेरनेन सूत्रेणा-
 शुप्रत्ययः । यदा कर्तरि तदा स्तोता नमस्कर्ता च ज्ञेयः यदा कर्मणि तदा स्तुत्यो न-
 न्तव्यश्चेति भावः । कर्मणि षष्ठी । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति भूतान्यस्यामिति संज्ञायां
 क्तिन् । वयोरूपादीनां न हि सर्वेषां नम्रत्वं जायते इति विशेषोक्तिरलंकारः । साकूतस-
 र्वविशेषणत्वात्परिकरश्च । विबुध इति । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । कृद्ग्रहणे
 गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । पुनः कथंभूतः । गुरुकविबुधजोषः । 'कृग्रोरुच' इति कु-
 प्रत्ययः । गृणाति हितं शिष्यायेति गुरुः । गुरुश्च कविश्च विबुधश्चेति द्वन्द्वः । जोषणं
 जोषः । तेषां जोषणं यस्य स इति बहुव्रीहिः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । 'हलश्च' इति
 वल् । कर्तरि कप्रत्ययप्रसङ्गात् । गुरुर्वशिष्टः, कविर्वाल्मीकिः, बुधः पण्डितजनः । जा-
 त्याख्यामेकत्वम् । तेषां नित्यसेवकः । पुनः कथंभूतः । सामृतः । अमृतेन सह वर्तते इति
 सामृतः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः । 'अमृतं विषसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः ।
 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते' इति मेदिनिः । यज्ञशेषभुगिति तात्पर्यार्थः । पुनः
 कथंभूतः । नारदाढ्यः । नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । तस्मै ददतीति
 नारदा दानशौण्डास्तैः सभायामाढ्यो युक्त इत्यर्थः । यत्सर्वास्थानसभायां महोदारा एव
 प्रिया आसन् । न तु कृपणाः । नामग्रहणस्यापि तेषां धर्मशास्त्रे निषिद्धत्वात् । 'आत्म-
 नाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥' इति
 स्मृतिः । तस्मिन् नरपतिरन्ने सति मर्त्यलोकोऽप्ययमनाकीत् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि
 वले सलिलकानने' इति तार्तीयकवचनम् । नाक इवाचारीत् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप्
 वा वक्तव्यः' इति क्तिप् । 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वम् । लुङ् । न हि मर्त्यलोकस्य स्वर्ग-
 साम्यं जातु भवति वैधर्म्यात् । तत्रत्यानां साधर्म्यं सत्युपमा घटते । व्यतिरेकश्च कुतः
 स्यादित्याशङ्कयामाह—श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्स्वर्गस्य साम्यं भवत्येव स्वर्गे गुरुर्वृह-
 स्पतिः । कविः शुकाचार्यः । बुधो ग्रहश्चान्द्रिः । अमृतपानं तेषाम् । नारदो देवर्षिरपि

विदेहराजः पुरमच्छगत्य दत्तार्धकः सर्वसमक्षमेपः ।

हिरण्मयीं रत्नविचित्रितां तां ननन्द निःशेषपतद्विहाराम् ॥ ११ ॥

एष विदेहराजस्तां पुरमच्छगत्य ननन्द । विदेहानां हंसानां राजा । टच् । स पुरं यज्ञागारमगात् । ‘अगारे नगरे पुरम्’ इत्यमरः । यज्ञागारसंमुखं गत्वा । अच्छगत्येत्यस्यार्थः । ननन्द जहर्ष । कथंभूतः सः । दत्तार्धकः सर्वसमक्षं सर्वेषां प्रत्यक्षं विरञ्चिवाहनमिति क्षमापयित्वा विमोच्य पूजितत्वात् दत्तोऽर्धो यस्मै । चतुर्थ्यर्थे बहुव्रीहिः । कथंभूतां पुरम् । हिरण्मयीं स्वर्णमयीम् । रत्नैर्माणिक्यादिभिर्विचित्रिताम् । पुनः कथंभूताम् । निःशेषपतद्विहाराम् । निःशेषाः सकला ये पत्रिणस्तेषां रमणं यस्यां सा ताम् । पुरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्पूःशब्दोऽत्र ऊह्यः । द्वितीयायां तस्य रूपम् । ‘पूरगारे च नगरे’ इति हैमः । अथ श्रीरामपक्षे—एष विदेहराजः पुरमच्छगत्य ननन्द जल्हाद विदेहानां रांद् विदेहराद् तस्य पुरं मिथिलामच्छगत्य संमुखं गत्वा ननन्द । कथंभूतः । सर्वसमक्षं दत्तार्धकः । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् समासान्तः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्थः’ इत्यमरः । कथंभूतां पुरम् । हिरण्मयीं स्वर्णप्रचुराम् । पुनः कथंभूताम् । रत्नैर्मणिभिर्विचित्रिताम् । विस्मयाधायिनीम् । पुनः कथंभूताम् । निःशेषपतद्विहाराम् । संपूर्णाः पतन्तः पक्षिणः पिकादयस्तेषां स्फीता समत्वाद्विहारः क्रीडा यस्यां सा । यद्वा अविद्यान्धकारग्रस्तपतञ्जनज्ञानोपदेशरूपमार्तण्डप्रकाशद्वारा तेषां ब्रह्मानन्दास्वादो यस्यां सा । मोक्षधर्मादौ जनकमहाराजवृन्दस्य तादृशवर्णनस्य भारतादौ प्रसिद्धत्वात् । उपजातिच्छन्दः ॥

विना वभाषे कुहकं सवान्ते तपस्विना क्षोणिपतिर्विनीतः ।

कोदण्डमग्र्यं परिदर्शयस्त्वं रामाय तोषं खलु लप्स्यसे मे ॥ १२ ॥

श्रीरामपक्षे—तपस्विना सवान्ते कुहकं विना विनीतः क्षोणिपतिर्वभाषे । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो यागः’ इत्यमरः । सवान्ते यज्ञान्ते । ‘कुहको नटविद्याज्ञे कुहकं कुहना छले’ इति मेदिनी । तपस्विना विश्वामित्रेण । ‘अस्मायामेधास्रजो विनिः’ । तपःशब्दाद्विनिप्रत्ययः । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति मत्वम् । अतो रत्वं न । ‘विनीतं शिक्षिते नम्रे’ इति हैमः । विनीतो नम्रः क्षोणिपतिर्जनकः वभाषे उक्तः । किमिति । हे राजन्, रामाय अग्र्यं ‘कोदण्डधनुर्माहेश्वरं परिदर्शयन् त्वं मे । पञ्चम्यर्थे शेषे पृष्ठी । मत्तः तोषमानन्दं खलु निश्चयेन लप्स्यसे प्राप्स्यसि । संशयो नास्ति खलुशब्दार्थः । माहेश्वरस्य चापस्याग्र्यत्वं श्रेष्ठत्वं वर्तते । येन स्वयंवरे राजानः सलज्जाः स्वान् गृहान् गताः । रामस्तु तादृशधनुरारोपणे योग्यः समर्थत्वात् तव दुहितुर्वरस्त्वमपि परमानन्दं प्राप्स्यसि नान्यः कश्चियोग्य इति भावः । तत्र कपटं विना परमर्षिरुभयोर्हितं विधातुं प्रावर्तिष्ठेति ध्वनयितुं कुहकं विनेति पदं प्रायुक्त्वा ॥ अथ नलपक्षे विवृतिः—सवान्ते । ‘षुब् अभिषवे’ । ‘पीडनं सुरासंधानं चाभिषवः’ इति वीक्षिताः । निग्रहान्ते मोचने कृते सुखोपविष्टेन,

तत्र विजृम्भते । एवमत्रापि सर्वं प्रियते । एवं सति स्वर्गसामग्रीसाकल्यव्यवच्छेदा-
भावाद्दशरथे सति शब्दश्लेषोपमालंकारो विलसतीति विदांकुर्वन्तु सहृदयाः । 'वादेर्लोपे
समासे सा कर्मधारयश्चि क्यटि । कर्मकर्त्रोर्णमुल्येतद्विलोपे किप् समासगा ॥' इति
काव्यप्रकाशे निरूपितम् ॥ इदानीमत्रैव पथे चमत्कारधारामपारां वपेती नलकथामपि
कविरवातीतरत् । एवं सर्वत्रापि बोत्तरिष्यति क्रमेण । नलपक्षे इति योजनिका—प्राक्
वीरसेन इति क्षितीशो बभूव । प्राक् कृतयुगे । नात्रेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंत्थानम्'
इति तृतीया । त्रायतेऽभ्यस्यते इति नाम । 'नामन्सीमन्-' इत्यादिना सूत्रेण निपा-
त्यते । वीरसेननामा नलस्य पिताभूत् । क्षितेरीशो राजा । कथंभूतो वीरसेनः । दश-
रथः दशसु दिक्षु रथोऽव्याहतो यस्य स इति बहुव्रीहिः । यद्वा 'दशि दर्शनाद्गुणयोः'
इत्याकुस्मीयो धातुः । दसेत्येके । शस्योरमेदादलंकारशास्त्रे । दशः शत्रुदंशको रथो यस्य
स इति बहुव्रीहिः । दसेः पचाद्यच् । 'अनित्यप्यन्ताधुरादयः' इत्युक्तत्वात् । यद्वा 'ते-
नातिक्रामति' रथेनातिक्रामति रथयति दशानां दंशकानां कुटिलानां रथेनातिक्रामक
इत्यर्थः । दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां रथः प्रवर्तक इव मनसः सारयित्वात्प्राधान्यम् ।
साक्षान्मनोरूप इवेति रूपकम् । यद्वा दानं दः । धनर्थे कविधानम् । दानं रक्षणं वितरणं
वाश्यन्ति कशयन्ति इति दशा दैत्यराक्षसाः । तद्वधको रथो यत्येति धर्मगुप् इति फ-
लितोऽर्थः । देश रक्षणे । हुदाम् दाने । द्वौ धातू वर्तते यतः । तथा गुरुः घुमतिः,
जातूकण्ठोऽभूदस्य कविः, बुधः शास्त्रव्याख्याता पण्डितस्तेषां जोषः सेवनं यस्य स इति ।
नलपक्षेऽभ्यन्यत्समानमिति ॥

रामोऽभिरामः सनलः प्रतीतः पुत्रोऽभवत्तस्य सुसत्यसंधः ।

सलदमणः सद्भरतः सशत्रुहा चतुर्विधत्वं गतवानिवैकः ॥ २ ॥

तस्य रामः पुत्रोऽभूत् । कथंभूतः । सलदमणः सद्भरतः सशत्रुहा । इ आश्चर्यम् ।
वेति निश्चये । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुचये' इति विश्वः । एकः । 'एकमे-
वाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिः । रामहृदये 'रामं विद्धि परं ब्रह्म' इति वचनात्परमात्मनम् ।
व्यासवाक्यानां शिरोधार्यत्वात् । चतुर्विधत्वं गतवान् । ब्रह्म मायाशबलं जगदुपादान-
कारणम् इति वेदान्तिराद्धान्तः । 'न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोर्द्वययुजा भवन्त्य-
सुभृतः' इत्यादि वेदस्तुतिवचनं च । एवं सति आत्मानं व्यूहिकं चतुर्धास्यादिति
भावः । वास्तवमेकत्वं गतोऽपि भगवानवतारं कल्पयन् भूभारहरणार्थं तावद्वा ददृशे ।
कथंभूतो रामः । अभिरामः सुन्दरः । 'नैगमो द्वौ, बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु' इ-
त्यमरः । अभिः परितोभावे वर्तते । पुनः कथंभूतः । सनलः । 'पणु दाने' तानादिकः ।
पः सः । सन्वन्ति विप्रेभ्यो ददति हिरण्यं ये ते सनाः । पचाद्यच् । आकृतिगणत्वात् ।
तान् ह्यति स्वीकरोतीति संभावनायाम् । सनलः । आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा । सनिर-
ध्येषणासत्कारपूर्वको गुर्वादिव्यापारः । सनि कुर्वन्ति सनयन्ति ते सनाः टिलोपः । तान्

अत एव अतपस्विना संतापरहितेन विना पक्षिणा हंसेन । 'संतापतपसोत्तपः' इति हैमः । कुहकं विना छलं विना सत्यं राक्षि दृष्ट्वा विनीतः क्षोणिपतिर्नलो यमापे कथितः । क्रिमिति । अम्यं वन्धनं दण्डं परिदर्शयन् त्वं कोऽसि । 'अस्तिर्भवन्तीपरः [वृत्तः पक्षाः] इति] अप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति 'गम्मते' इति भाष्यकाराः । अतोऽसीति स्वयमेव संनिधत्ते । मे मत्तः खलु रामाया अयः प्राप्तिर्यस्यात् स प्राप्तिरूपश्चासौ तोपश्च तं मत्तो लप्स्यते । 'अय गतौ' भौवादिको धातुः । घनर्थे कविधानम् । ब्रह्मवाहनत्वादेवं पीडाकरः कोऽसि । एतत्प्रयोजनं मम तदागतः । दमयन्ती सत्पत्नी मद्बचनेन भवित्रीति भावः । उपजातिवृत्तम् । अकुहकं यथा स्यात्तथा विनीतः क्षोणिपतिर्नलो यमापे इति ॥

स्फीतेन राज्येन न मोदमेपि कोशेन पूर्णेन न वाहनेन ।

यथेमकेन व्यतिपातिना पुरा प्रयाति नूनं गुणवान्भवन्भवान् ॥ १३ ॥

रामपक्षे—हे राज्ञिति अध्याहियते । त्वं स्फीतेन राज्येन मोदं हर्षं नैपि न प्राप्नोषि न प्राप्स्यसि । वर्तमानसामीप्ये लब्धं भविष्यति । तथा पूर्णेन कोशेन नैपि न प्राप्नोषि । तथा वाहनेन नैपि यथा गुणवान् भवन् भवान् व्यतिपातिना इमकेन पुरा हर्षं प्रयाति प्रयास्यति स्फीतेन बहुना । 'मुद हर्षे' मोद इति घञ् रूपम् । कोशोऽर्थसमूहः । 'सर्वं स्याद्वाहनं यानम्' इत्यभिधानकोशः । गुणशब्दाप्रशंसायां गतुप् । भवन्निति भूधातोः शतृप्रत्ययः । भवान् पूज्यार्थे युष्मच्छब्दार्थेऽवधीयते । व्यतिपातेर्णिनिः । प्रतिस्पर्धियोग्यपराक्रमकत्रैत्यर्थः । व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारद्योतकः । इमकेन कुमारेणाप्यमुनेत्यर्थः । 'हस्ते' इत्यर्थे अकच् सर्वेनाम्नः । प्रयाति प्रयास्यति । पुरेत्यासन्ने भविष्यति काले धनुर्भक्षणान्तरमिति ध्वनितम् 'गावत्सुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् धोष्यः ॥ अयं नलपक्षे व्याख्यातं दर्शयति—यत्तद्गोर्निलसंघण्पात् 'तथा' इति व्याक्षिप्यते । हे राजन्, गुणवान् सत्यशीलदयाक्षमार्जवादिगुणयुक् भवान् त्वं यथा इमकेन पुरःस्थितेन हंसेन व्यतिपातिना ब्रह्मवाहनत्वात् आकाशे विशिष्टेभ्योऽपि अधि-कमुद्दीयमानेन स्फीतेन न कोशेन न वाहनेन नन्दिष्यति । 'पात उद्भयने' । 'पाते निपातधादिनाशयोः' इति हैमः । व्यतिशब्दोऽतिशायनद्योतकः । मां विमुञ्ज तव कार्यमहं कर्ता । त्रिष्टुप्जगत्योरुपजातिः । 'इत्थं किलान्यास्वपि मिथितास्तु स्मरन्ति जातिध्विदमेव नाम' इति वचनप्रामाण्यात् । ध्वनिकाव्यमुत्तमं दर्शितम् ॥

उदीरितोऽसाविति तेन शान्तो विस्मृष्टवानैशपरं विलोक्य ।

खगग्रहाभ्याग्रहणं चिकीर्षुः पौखं त्वरावत्तदुपाजहार ॥ १४ ॥

रामपक्षे वर्णनम्—तेनोदीरितः शान्तो जनकः इत्यसौ पौखं विस्मृष्टवान् । किं कृत्वा । ऐशपरं विलोक्य ऐशं माहेश्वरं धनुः तत्परं रामं विलोक्य । किं चिकीर्षुः । खगग्रहाभ्याग्रहणं चिकीर्षुः खगान् याणान् शृङ्गाति इति खगग्रहं धनुः तेषां ग्रहो ग्र-

लाति गृह्णाति इति तादृशः । उदारप्रिय इति भावः । पुनः कथंभूतः । प्रतीतः ।
 'ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽमिजातस्तु कुलजे जने' इति कोशः । ख्यातो दिक्षु लोकत्रये ।
 पुनः कथंभूतः । सुसत्यसंधः । अतिशयेन सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः । 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा
 श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा' इति तार्तायिके । 'खल्यतीव च निर्भरे' इति च । 'रामो द्विर्नाम
 भापते' इत्यध्यात्मरामायणे । अन्यसत्यवद्य(क्त)वैलक्षण्यं ध्वन्यते सुशब्देनेति बोध्यम् ।
 पुनः कथंभूतः । लक्ष्मणः लक्ष्मणसंज्ञभ्रातृसहितः । पुनः कथंभूतः । सद्भरतः प्रशस्त-
 भरतभ्रातृक इत्यभिप्रायः । सन्भरतो यस्य स इति बहुव्रीहिः । पुनः कथंभूतः । सश-
 त्रुहा शत्रुघ्नभ्रातृसहितः । 'वोपसर्जनस्य' सहस्य सः । गुरुरेव ग्रीणन् एवं गुणवतां
 तेषां निरूप्य तादृशि नामानि चकारेत्यर्थः । दशरथस्य लोकपाला इव चत्वारः पुत्रा
 अभूवन्नित्यर्थः फलितः । रमु क्रीडायाम् । 'अकर्तरे च कारके संज्ञायाम्' इत्यधिकरणे
 घञ् । पद्मपुराणे—'रमन्ते योगिनो ह्यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासी
 परं ब्रह्माभिधीयते ॥' इति । काश्यां तारकोपदेशमन्त्रोऽप्ययमेव बोध्यः । भगवानपि य-
 त्पुत्रत्वमङ्गीचक्रे तस्य दशरथस्यापि गुणवत्तां वर्णयितुं पारयेदित्यपि ध्वन्यते । 'इदमु-
 त्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याध्वनिर्वृधैः कथितः' इति भरतर्षिसूत्रं साक्षादेवंरूपमुत्तमं
 काव्यम् । रसानुगुणा एव वर्णा गुम्फिताः ॥ नलपक्षे इत्यम्—तस्य वीरसेनस्य नलः
 पुत्रोऽभवत् । त्यदादीनां बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकत्वात् । 'तस्येदम्' इत्यादि ज्ञापकात्
 तच्छब्दः प्रसिद्ध्यर्थकः । त्रैलोक्ये प्रसिद्धः । 'प्रज्ञान्तप्रसिद्धानुभूतार्थस्तच्छब्दो यच्छ-
 ब्दोपादानं नापेक्षते' इत्युक्तं काव्यप्रकाशे । कथंभूतः । रामः । 'रः पावके च तीक्ष्णे च
 राः स्मृतः स्वर्णवित्तयोः' इति विश्वः । रं पावकममति सेवत इति रामः । सदाहिता-
 ग्निरिति तात्पर्यार्थः । 'अम गत्यादिषु' । 'गतेः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन ग्रहः'
 इति दीक्षिताः । अमतेः पचाद्यच् । पुनः कथंभूतः । अभिरामः सुन्दरोऽस्यर्थे प्रतीतो
 हसन्मुखः । 'ख्याते हृष्टे' इति कोशे तथा दर्शनात् । 'प्रतिपूर्वादिणः कर्तरे क्तः' । 'सं-
 पूर्वाद्धात्र आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । 'लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणः श्रीलः' इत्यमरः । अमात्यादि-
 भिल्लक्ष्मीवद्विर्युक्तः इत्यर्थः । पुनः कथंभूतः । सद्भरतः विभर्तीति भरः । 'डुभृज् धा-
 रणपोषणयोः' तस्य भावस्त्वतलौ । प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्त्वाद्यर्थः । सतां साधूनां
 पोषकता यस्य स इति बहुव्रीहिः । उपसर्जनहखलम् । 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति विक-
 ल्पस्तु कप्येव । असाधुपोषकत्वं धर्मशास्त्रे प्रत्याख्यातम् । तथा च योगीश्वरः—'भक्ता-
 वकाशाभ्युदकमन्त्रोपकरणव्यायान् । दत्त्वा चोरस्य वा हन्तुर्जीनतो दम उत्तमः ॥' इति ।
 अत एव 'अदान्तान् दमयेत्' इति गौतमस्मृतिः । शिष्टपालनं च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न
 संभवतीति विज्ञानेश्वरः । सर्वत्र सभङ्गाभङ्गशब्दश्लेषोपमालंकारः केषुचित्पदेषु प्रकृ-
 तिप्रत्ययश्लेषः । शास्त्रान्तरसंवादित्वेन निर्दूषणत्वं सर्वम् । साकूतविशेषणत्वेन परिकरश्च ।
 संसृष्टिरर्थालंकारी या रसध्वनिश्चात्र बोध्यः । एकोऽपि नलो लक्ष्मणादिभेदत्रयमवगाह्य
 चतुर्विधत्वं प्राप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षालंकारः । 'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति

हृणं यस्येति तस्याभ्याहरणं सभायां सर्वसमक्षं यदानयनं तत्रिकीर्णुः तत्कर्तुमिच्छुः ।
 अथ त्वरावत्पौलं तद्वनुरुपाजहार । सहस्राधिका मलप्रायाः पुरुषाः शीघ्रं महता कृ-
 च्छ्रेण निकटमानिन्युरित्यर्थः । पुंसां समूह इत्यर्थे कृञ् प्रत्ययः । 'पुंसाभ्यां नञ्ज्ञौ
 भवनात्' इति सूत्रेण । 'वित्वरा संभ्रमे' । घटादेः पित्वादङ् । अउन्तं त्रियामेव ।
 ईशः शंकरः तस्येदमैशं तत्परं यस्य स इति बहुव्रीहिः । इमकेनेति पूर्वपद्यादनुवर्तते ।
 इमकं राममित्यर्थः । 'अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः' । इत्थं भाष्यं जागरूकम् । 'अनाप्यकः'
 इत्यत्राककारकस्येत्यनादेशाभावः । विश्वामित्रविशेषणे विधित्सिते तेनेत्यस्य तमैशपरं
 विलोक्येति स्पष्टमेव ॥ अथ नलपक्षे व्याख्यानमाह—तेन पक्षिणा शान्तोऽनलोऽसौ
 इति व्यद्वयेनोदीरितः । षष्ठितत्त्वं विच्छृष्टवान् विसर्ज्य । किं कृत्वा । ईशानामि-
 न्द्रादीनामपीशो ब्रह्मा । तदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् 'तस्येदम्' इत्यपि तस्येद-
 मित्यत्रेदंशब्दस्येशार्थप्रतिपादनं बोध्यम् । स पर उत्तमो यस्य स इति बहुव्रीहिः 'दूरा-
 नात्मोत्तमाः पराः' इति त्रिकाण्ड्याम् । विरञ्जिराकोशं चरेयेन्ममानिष्टं स्यादिति शङ्क-
 मानः । विलोकि विचारे द्रष्टव्यः । यद्यपि शालायां पूजित एवास्यात्पक्षी तथापि गच्छ
 यथेच्छमिति वाज्ञापितोऽभूदिति ध्वन्यते विच्छृष्टवानिति पदेन व्यञ्जते । किं चिकीर्णुः ।
 खगप्रहाभ्याहरणं चिकीर्णुः खगप्रहो हंसप्रहः तस्मादाद्वासुदेवाद्भ्योः तस्या आहरणं
 स्त्रीकारः आसमन्तादङ्गीकारः । 'हरणं प्रापणं स्त्रीकारः स्तेयं नाशनं च' इति दी-
 क्षिताः कौमुद्यां व्याचक्षुः । 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्येकाक्षरकोशः । 'अहिंसास-
 त्यमस्तेयम्' इति धर्मलक्षणम् । 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति श्रुतिः । ताउनादिव-
 धान्ता हिंसा प्रोच्यते इति विचार्येत्यर्थः । सात्त्विकानामिदं गहितमिति भावः । त्वराव-
 त्पौलं तदुपाजहार । अदूरस्थो बाल्यदेशं पुरुषसमूहस्त्वरावान् तच्छासनं विसर्जयत
 पक्षिण इत्येवंरूपं ह्युपाजहार । अधिकमा समन्तादङ्गीचके इति भावः । 'उपोधिके च'
 इति ज्ञापकादुपशब्दार्थवृत्तित्वं सिद्धम् । ततश्च सर्वं विसर्जिता इत्यर्थः ॥

शरासनं वेगवशेन कृष्ट्वा रामोऽभनक्तं जनकाद्भुतप्रदः ।

विसिष्मिये भूपसभं पराक्रमं वीक्ष्यास्य मर्त्यावतरत्वमैष्ट ॥ १५ ॥

रामपक्षे—रामो वेगवशेन तच्छरासनं कृष्ट्वाभनक् । कथंभूतो रामः । जनकाद्भुत-
 प्रदः । भूपसभस्य पराक्रमं वीक्ष्य विसिष्मिये अस्य मर्त्यावतारत्वमैष्ट इत्यन्वयः । रामो
 दाशरथिर्वेगवशेन जववशात् शरासनं कृष्ट्वा आकृष्य अभनक् वभञ्ज । कथंभूतो रामः ।
 जनकाद्भुतप्रदः तदाश्चर्यदः तं पराक्रमं वीक्ष्य । 'शौर्योद्योगौ पराक्रमौ' । 'ष्मिश् ईषद्व-
 सने' । 'विस्मयोऽद्भुतगर्वे स्यात्' इति हैमः । अस्य वासुदेवस्य मर्त्यावतारत्वमैष्ट उद्युतम् ।
 'ईष्टं सुतौ' । लुग्विकरणाद्भुडि रूपम् । साक्षान्नारायण एवावतीर्णोऽत्र । ऐश्वरं धनु-
 र्भक्तुं को वा समर्थो नारायणं विनेति भावः ॥ नलपक्षे—रामो नलः । '[नैगमौ द्वौ]
 बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु' इत्यमरः । अतिसुन्दररूपत्वान्नलस्यारण्यपर्वणि भारते

वर्णितत्वात् । चारुवाची सर्वत्र रामशब्दः कोशप्रामाण्यात् । पूर्वं वेगवशेन तं हंसं
 कृष्ट्वा आकृष्य रागवेगात् शरासनम् । 'शृ हिंसाया' । 'ऋदोरप्' करः शरः शुष् इति
 रूपाणि । शरो वधः । 'अस गतिवीर्यादानेषु' । आदानं ग्रहणं वधाय ग्रहणम् । 'ताड-
 नादिबधान्ता या सा हिंसैव प्रकीर्तिता' इति मेदिनी । निग्रहाय ग्रहणमभनक् मर्द-
 यामास । दूरीचकारेत्यर्थः । जातकारुण्यः परनिग्रहोपहिंसारूपमेव विचार्य दूरीचकार
 तदित्यर्थः । अथ जनकाद्भुतप्रदं विशिनष्टि—जनानां काद्भुते आनन्दाश्चर्यं प्रददातीति
 जनकाद्भुतप्रदो हंसः प्रकरणाद्वन्ध एव आश्चर्यं कृतवान् । 'सुखशीर्षजलेषु कम्' इति
 विश्वः । अथ भूपसमं पराक्रमं दृष्ट्वा वीक्ष्य अपि च मर्त्यावतरत्वं मानुषावतारं हरि-
 मिव वीक्ष्य ऐष्ट । 'ईड स्तुतौ' लङ् । वर्णयामास । अवतरतो भावोऽवतरत्वं शत्रन्ता-
 द्भावे त्वप्रत्ययः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरेवोपजातिः ॥

अभिख्यया या दमयन्त्यपूर्वलावण्यभाजः प्रथितेह सीता ।

सा राजवक्तोचितसङ्गभीतान्नलेन राजीववनी यथैव ॥ १६ ॥

शतादिरानन्द उपैतु तूर्णं राज्ञः कुलं हंसकुलैरमान्यः ।

चक्रेण शक्रेण समस्य तस्य सोऽयं स्वकार्यव्यवसायसायः ॥ १७ ॥

रामपक्षे—अपूर्वसौन्दर्ययुक्तान् स्त्रीसमूहान् दमयन्ती कान्त्या तिरस्कुर्यती या
 सीता प्रथितास्ति राजवक्ता सा उचितसङ्गभीतात् प्राप्नोत्येव । केन का इव । नलेन
 राजीववनीव । 'राजासौ रोहिणीप्रियः' इति कोशः । राजवद्भक्तं यस्याः सा चन्द्रा-
 ननेति फलितार्थः । 'दमु उपशमे' । हेतुमण्वन्तः । 'लावण्यं रामणीयकम्' इति
 धरणिः । 'विसप्रसूनराजीवपुष्करान्मोहहाणि च' । शतादिरानन्दस्तु कुलं पुरमुपैतु ।
 कस्य । राज्ञः । किंभूतः । हंसकुलैरमान्यः । कथंभूतस्य राज्ञः । चक्रेण शक्रेण समस्य
 तस्य सोऽयं स्वकार्यव्यवसायसायः अस्ति । शतशब्द आदौ यस्य सः । उत्तरपदे
 आनन्दो यस्य स इत्यर्थाच्छतानन्दो यौत्तमपुत्रो नः पुरोहितस्तत्राद्योध्यायां गच्छतु
 शीघ्रम् । किंभूतः । हंसकुलैरमान्यः । 'हंसो गराले सूर्ये च न्यासमेदेऽपि कीर्तितः'
 इति केशवः । 'कुलं गोत्रे च संघाते कुलं जनपदे गृहे' इति मेदिनी । हंसः सूर्यः
 कुलं येषां ते हंसकुलाः सूर्यवंश्याः तैर्न मान्यो यस्मात् । अथ वा एत भगवद्वासुदे-
 चेनापि मान्यः । मान पूजयाम् । 'चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इति कोशः । कार्या ये
 व्यवसाया उद्यमास्तेषां सायोऽन्तः । कार्येषु निश्चितार्थ इत्यर्थः । सर्वथासार्थस्य
 कर्तव्यत्वात् । 'अन्तः स्वरूपे निकटे नाशनिश्चययोरपि' इति हैमः । 'उद्यमे व्यवसायः
 स्यान्निश्चयेऽपि च पुंस्यम्' इति रत्निदेवः ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—इह सीता । इः
 कामः, एहं स इह सः सोऽस्यास्तीति इहसी तामीता मनसा प्रपन्ना अतिकन्दर्पभवन्मू-
 र्तिपत्नी त्वमेव मनसा प्रागेव प्राप्ता । 'वीर्यति-' इत्यत्रेकारोऽपि धावन्तरं प्रक्षि-
 ष्यते' इति वीक्षिताः कौमुद्यामाहुः सर्वसंमतत्वात् । ततो निष्ठायाम् ईत इति रूपम् ।

खरोधकः कार्णधनुर्विकृष्य खगेन सैन्यैरनुगम्यमानः ।

सत्यापकः क्षत्रियजित्वरस्य संस्पृष्टपात्तेन गमं व्यतानीत् ॥ ३४ ॥

रामपक्षे—क्षत्रियजित्वरस्य कार्ण धनुर्विकृष्यैकेन वागेन तदीयं सत्यापकः सत्यवचनकर्ता तेन परशुरामेण संस्पृष्टपात् स्पृष्टचरणः सन् गमं व्यतानीत् । सैन्यैरनुगम्यमानः त्रिःसप्तहस्तः क्षत्रियजयशीलकृदो रामस्तं वेणुवं धनुस्तदस्तादाच्छिद्य समारोप्य तदीयस्वर्गमार्गं रोधको दाशरविरैः त्यज्युतं कर्म यदाकरोत् तदा तचरणस्पृष्टजामददयो जिह्वाय । एवं सत्तारालं सरेण व्यज्यते । सप्रतिक्षं स्वर्गमार्गपरिषत्वं निधाय रामं मुमोक्षन्त्यते । एतादृशमाव्यस्यैव काव्यप्रकाशे उत्तममाव्यत्वं दर्शितम् । हेतुर्थ इति 'वृजकाभ्यां कर्तारै' इति निषेधस्यानित्यत्वदर्शनाय खरोधकः कृत इत्यवसेयम् ॥ अथ नलपक्षे—ये क्षत्रिया मार्गे नैपपेन संप्रदत्तुमां गलः स्पृष्टचरणः सन् निपथपुरं प्रति गमं चचार । कथंभूतः । क्षत्रिया सत्यापकः तेषां क्षत्रियाणां मध्ये कथन दिग्विजये सर्वेभ्यः श्रेष्ठः क्षत्रिय आग्रहीतचरणं तलाज यदा शपथमकारयतेन । 'यत्वं शपथतम्ययोः' इत्यमरः गिजा पुरु च वार्तिकेन । रागेनेति 'जालाख्यायाम्' इति सूत्रेण रागेरित्यवेकवचनम् । जेयकृष्णदेवताकं कार्णम् । 'सास्य देवता' इत्यण् । सैन्यैः विधाय तपःसामर्थ्येन तान् जिला पुरं प्रति जगामेति भावः । इन्द्रवज्रो रूपजातिः ॥

लसत्पताकं नगरं प्रविश्य जैत्रो धनुष्मान्प्रणनाम मातृः ।

ज्येष्ठागुरुस्ता महनीयरूपां श्वश्र्वो विलोक्य प्रमदं परापन् ॥ ३५ ॥

रामपक्षे—लसत्पताकं नगरं प्रविश्य मातृः प्रणनाम तिस्रः गुरुः श्वश्र्वः च ववन्दे । तां महनीयरूपां ता विलोक्य प्रमदं हर्षं परापन् अलभन्त । 'गुरु गोप इत्यमरः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । गुर्वोः गुरुः रूपद्वयम् । तां पलक्षणम् । ऊर्मिलादयश्च तयाचक्रुः । अनन्तरं सर्वो दृष्ट्वा ननन्दुरिति भावः । नलपक्षे—स नलोऽपि तादृशं नगरं प्रविश्य मातृः प्रणनाम । वीरसेन बहुय आसन्निति बोध्यते । ताः प्रागवदेव तां दमयन्तीं दृष्ट्वा जहदुरिति त इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ॥

पुरस्थं परात्मानमाख्यं गुणौघैः श्रिया सेव्यमानं कदाचित्प्रशान्तम्

विभीताश्रयः सान्तरः ख्यातकीर्तिः कलिर्नाम सोऽभ्याययौ नारदाह ॥ ३६ ॥

रामपक्षे—कदाचित्प्रशान्तः कलिर्नाम पुरस्थं परात्मानमभ्याययौ । गुणैराख्यम् । पुनः कथंभूतम् । श्रिया सेव्यमानम् । पुनः कथंभूतम् । शान्तः कथंभूतम् ।

टाप् । अभिख्यया नाम्ना 'अभिख्यया नामशोभयोः' इत्यमरः । या दमयन्ती राज-
वक्रा सोचितसङ्गभीतात् । कथंभूता । अपूर्वलावण्यभाजः अपूर्वसौन्दर्यभाजां ना-
रीणां मध्ये । यतश्च 'निर्धारणम्' इति निर्धारणे पष्ठी । एकत्वे च निर्धारणं भवति ।
'जातिः पदार्थः' इति स्वीकारात् । 'मिदचोऽन्यात्परः' इति सूत्रेऽङ्ग्रहणमत्र ज्ञापकं
बोध्यम् । प्रथिता विख्यातास्ति । 'अस्तिर्भवन्तीपरः' इति भाष्यम् । चन्द्रानना सा
भवत्पत्नी भवतु । योग्यत्वात् । 'णल गन्धे' । का केनेव । 'नैलो नालमथास्त्रियाम्' ।
कमलवनी नलेन यथा । त्वमपि नलनामासि कमलवनीस्थानीया सा तवैव योग्या-
स्तीति भावः । ननु तत्र दूतो घटकः कः स्यादित्यशङ्क्याह—हंसकुलैरमान्यः शता-
दिरानन्दः सोऽयं तूर्णं भीमस्य पुरम् उपैतु मलक्षणः पुरः स्फुरत्यक्षी प्रसिद्धः दौत्येन ।
शतपदमनेकसंख्यामवगाहते । देवशतेष्वपि श्रेष्ठः । आदिशब्दः श्रेष्ठवाची प्रथमस्याग्रे-
सरत्वात् । आनन्दयति रूपेण वाचा सर्वानित्यानन्दः । नन्दयतेः पचाद्यच् । हंसकुलैः
नैकब्रह्मयानमरालैः न मान्यो यस्मादिति पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः । उपैतु गच्छतु ।
कथंभूतस्य तस्य राज्ञः । चक्रेण वलेन इन्द्रेण तुल्यस्य कुण्डिनेश्वरस्य । अयं स्वकार्य-
व्यवसायसाय एव । आत्मन एव कार्योद्योगनिश्चयोऽस्तीति भावः । मदेकसाध्यं तत्प्रा-
पणमिति ध्वन्यते । युग्मम् । 'पोऽन्तकर्मणि' । भावे घञ् । 'आतो युक्' । कोशः
प्रागेवामिहितः । तदेव वृत्तम् । मां दूतं शीघ्रं त्वमाज्ञापय पाण्डुत्वादिकामवाधां जहि
इत्येवं हंसेन ध्वन्यते ॥

स राजहंसो वचनं महार्थं निगद्य मौनं जुजुषेऽभिरामम् ।

आरामभूतः प्रससाद रामो मध्येसमं सज्जनवन्दनीयः ॥ १८ ॥

रामपक्षे—राजहंसो जनको नाम अभिरामं महार्थं वचनं निगद्य मौनं जुजुषे ।
'स्युत्तरपदे—' इत्यादिवाक्यात्कोशस्य हंसस्य श्रेष्ठवाचकत्वं ज्ञेयम् । राज्ञां मध्ये हंस-
मिवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । अभिरामं सुन्दरम् ।
महार्थमर्थगम्भीरं निगद्य तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । लिट् । कथं-
भूतो राजा । मध्येसमं सज्जनवन्दनीयः । आरामभूतो रामः प्रससाद । कथंभूतो रामः ।
सज्जनैर्वन्दनीय इति श्रीरामविशेषणमपि घटते । मध्ये पाठाद्देहलीदीपन्यायेनोभाभ्यां
संवध्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । तृतीयासमासः । आरामभूत उपवनत्वं प्राप्तः ।
'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति मध्यशब्दपूर्वनिपातः । अयं भावः—शतानन्दयानेनाह्वा-
नेन च पितुर्जनके प्रीतिमानभूद्रामः । अथ **नलपक्षे**—स राजहंसः हंसानां राजा
महार्थं वचनमभिधाय मौनं सेवितवान् । कथंभूतम् । अभिरामं सुन्दरम् । रामोऽत्र
नलोऽस्ति सुन्दरत्वात् । प्रागेवोक्तम् । 'नैगमौ द्वौ वले रामो नीलचारसिते त्रिषु' इति

१. 'नाला न ना पद्मण्डे' इति मेदिनीसंवादादमरेऽपि 'नाला नालम्' इत्यस्यैव
पाठस्य संमतत्वादत्रापि 'नालेन राजीववनी' इति पाठस्यैव योग्यत्वात्.

भूतो नारदः । विभीताश्रयः । पुनः कथंभूतः । सान्तरः । पुनः कथंभूतः । ख्यातकीर्तिः । नारद इत्याह्वा नाम यस्य स इति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवद्भावः (?) । नामेति प्रसिद्धावव्ययम् । अग्निर्माणवक इतिवत्साध्यवसाना लक्षणा बोध्या । साक्षात्कलिकार-कत्वात्कलिरेव पुरि अयोध्यायां तिष्ठन्तं परात्मानं 'रामं विद्धि परं ब्रह्म' इत्यध्यात्म-रामायणे । व्यापकं भगवन्तमभिमुखीकृत्य आययौ सौन्दर्यादिगुणसमूहपूर्णं श्रिया सीतया स्त्रिया सेव्यमानं प्रकर्षेण शमनिष्ठं विशेषेण संसाराद्भीता विभीता ध्रुवादयस्तेषां विद्यानुशासनेनाश्रयं शरण्यान्तरेण भेदेनान्यत्र कर्तव्येऽन्यवार्ताव्यवहारकत्वम् । भेद-शिक्षासु हितमित्यर्थः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिर्भेदतादर्थ्यं । छिद्रात्मीय-विनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥' इत्यमरः । ख्याता प्रसिद्धा त्रिलोक्यां वार्ता यस्य सः ॥ अथ नलपक्षे—इन्द्रादिदेवतिरस्कारात्कुपितः कलिस्तदानीं निपधपुरी-मागल्य विभीतवृक्षाश्रयो भूत्वा अवकाशान्वेपी पुराणादिख्यातवार्ताः कलिः साक्षान्नि-ष्ठापरनामा स पुरस्थमुत्तमबुद्धिं प्रशान्तं नलमाक्रान्तवान् । अभ्याङ्पूर्वो यतिराक्रमणे । उपसर्गस्त्वर्थविशेषद्योतकाः । चरणप्रक्षालनाभावमात्रन्रन्धान्वेषणात् । कथंभूतः । नारदाहः नराणां समूहो नारम् । 'दो अवखण्डने' । नारं द्यति खण्डयति इति नारदः, नारद इत्याह्वा यस्य सः । कलिवेशे सति पुण्यात्मापि दुर्बुद्धिर्भवति इत्यर्थः । भुजङ्ग-प्रयातं छन्दः ॥

ततो वैष्णवीं भारतीं लोकनन्दां परानन्दयुं प्राप शृण्वन् नृमौलिः ।

उदाराः समस्ताः समस्ताविपुस्तं पुरा वृत्तगुम्फैरुदन्तैः समस्तैः ॥ ३७ ॥

रामपक्षे—ततो नृमौलिः परानन्दयुं प्राप । नृणां मध्ये मौलिरिव । 'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले कङ्कलिद्रुमचूडयोः' इति विश्वः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रः—' इति कोशः । एवं मौलिशब्दस्य श्रेष्ठार्थाभिधायित्वम् । रामस्ततो नारदात्परानन्दं प्राप । किं कुर्वन् । लोकानन्दां वैष्णवीं शृण्वन् श्रीमद्भगवद्गुणानुवादरूपामत एव लोकानन्दाम् । 'दुनदि समृद्धौ' । कर्मण्यण् । टाप् । 'द्वितोऽथुच्' । 'स्यादानन्दधुरानन्दः—' इति त्रिकाण्ड्याम् । शृण्वन् सन् समस्ता उदाराः पुरावृत्तादिभिः तं समस्ताविषुरित्यन्वयः । 'उदारो दातृमहतोः' इति कोशः । 'इतिहासः पुरावृत्तम्' इति च । 'गुम्फ ग्रन्थे' तौदादिकः । भावे घञ् । इतिहासगुम्फितैरित्यर्थः । बहुव्रीहिसमासात् । सद्वृत्तस्यान्तो निश्चयो यत्र आध्यात्मिकज्ञानप्रकाशस्य नीत्यादेशेति भावः । तं रामम् । 'छुञ् स्तुतौ' । छुङ् 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इतीद् । सम्यग्वर्णयामासुः । सभायां कदा राजा रामः स्यादिति स्मारुः । वैष्णवीमिति । विष्णोरियम् । 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ अथ नलपक्षे—नृमौलिर्नलो राजा ततो विवाहोत्तरं मध्येसभं सुमतिजातृकर्ण्यवकदाल्भ्यादिभ्यो वैष्णवीं भारतीं शृण्वन् परानन्दयुं प्राप । कथंभूताम् । लोकानन्दाम् । उदारा इत्यादि च पूर्ववदेव विशेषणविशिष्टत्वं प्रतिपत्तव्यम् । भुजङ्गप्रयातं छन्दः ॥

वचनात् । नलस्य प्रक्रान्तत्वात् । नलायेति शेषः । मध्येसमं तत्र शालायां प्रस-
न्नोऽभूत् । कथंभूतः । आरामभूतः । ज्ञानोपदेशद्वारा तापापहारेण शैत्यकारकत्वात् ।
अत एवोद्यानत्वं प्राप्तः । सज्जनैर्वन्दनीयः । दयाक्षमार्जवसंतोपादिशालित्वात् ।
त्रिमिर्विशेषकम् । तदेव वृत्तम् ॥

विदर्भभूः प्रापि विनायकेन नरेशितुः शासनहारकेण ।

सुतस्य पाणिग्रहणं चिराय मा भूदिति प्रीतियुतोऽवदद्वराम् ॥ १९ ॥

रामपक्षे—विनायकेन विदर्भभूः प्रापि । ‘विनायको गणपती शिक्षके दण्डधारके’
इति हैमः । विशेषशिक्षकेण शतानन्देन । ‘दमी ग्रन्थे’ । तौदादिकः । दर्भो ग्रन्थः ।
विशिष्टा दर्भा ग्रन्था यत्र वासिष्ठरामायणादयो ग्रन्था अज्ञानध्वान्तदलका यत्र तादृश-
साकेतभूः प्राप्तेत्यर्थः । कथंभूतेन । नरेशितुः शासनहारकेण । नराणामीशिता जनकः
तस्य शासनस्य हारकेण प्रापकेण । ‘हन् हरणे’ । ण्वुल् कर्तरि । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । तृच् ।
प्रीतियुतः स मुनिः सुतस्य त्वत्पुत्रस्य परिग्रहणे चिराय मा भूदिति । वरां दशरथं
गत्वा अवदत् । ‘देवोद्धृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाविप्रये’ इत्यमरः । वरः श्रेष्ठः पुत्रो
हो रामो यस्य सः । ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ इति कोसः । वराशब्दस्य द्वितीयैकवचने
वरामिति रूपमवबोध्यम् । जनकप्रेरितोऽहमागतः, धनुर्भङ्गानन्तरं विवाहो निर्णीतः,
ससैन्यामात्यस्त्वं मिथिलां हृतं याहीति भावः ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—पूर्वं नलः
प्रससाद । हंसवचनमाकर्ण्येत्युक्तं तत्पदेन व्यज्यते । यदि भवान् दौत्ये शक्तस्सर्हि ग-
च्छतु कार्यं करोत्विति प्रसादे हेतुः । विनायकेन वीनां नायकेन हंसेन विदर्भभूः विदर्भ-
देशभूः प्रापि । ‘चाणक्येन नन्दानाहतेन थादे जिघांसता नन्दान् गच्छता दर्भाथ-
रणत उदका उत्पादितास्तस्माद्विदर्भदेशत्वं जातम्’ इति बृहत्कथासरित्सागरे द्रष्टव्यं
कथानुसंधानम् । कथंभूतेन । नरेशितुः नलस्य शासनहारकेण आज्ञापितवार्ताप्रापिणा ।
‘पार्थिवे तनये सुतः’ इत्यमरः । विनायको हंसः वरां दमयन्तीं तत्रावदत् । सुतस्य
राज्ञस्त्वयोग्यस्य नलस्य त्वत्पाणिग्रहणं चिराय विलम्बेन मा भूदिति । कथंभूतः ।
प्रीतियुतः । ‘पु प्रसवैश्वर्ययोः’ इति धातोः सुत इति रूपम् । ‘क्तिञ्चौ च संज्ञायाम्’ ।
ब्रह्ममरालवचनं ब्रह्मणा दैवेन लिखितमिदं स्वीकृत्य विहरिष्यसीति भावः ॥

भैमीं गुणैर्गुम्फितमूर्तिमाराद्भवत्कृतोद्वाहविधानशोभः ।

यदीह रामे निनयेद्विदेहभूस्तदैव सार्थक्यमुपैति नान्यथा ॥ २० ॥

रामपक्षे—यदीह रामो भैमीं निनयेत् तदैव विदेहभूः सार्थक्यमुपैति अन्यथा
न । कथंभूतो रामः । आराद्भवत्कृतोद्वाहविधानशोभः । कथंभूतां भैमीम् । गुणैर्गु-
म्फितमूर्तिम् । दशरथं किमुवाचेत्याह—यदि इह अत्रावसरे । भीमाच्छं-
करादेव यस्य सः भीमो जनकः तस्यापत्वं स्त्री भैमी । अन्यस्मान्नुपात्त-
प्रेऽपि यस्य भीर्नास्तीति भावः । ‘टिङ्हा-’ इति टिप् । तां सीतामत्र, परि-

तदीयाधिराज्यं विहन्तुं तदानीं नृपानुज्ञया मन्थरा दुःप्रवृत्तिः ।

समुद्रूपिताप्यास वार्ता कलीया यतः पुष्कराक्षी प्रज्ज्वाल कोपात् ३८

रामपक्षे—तदा तदीयाधिराज्यं विहन्तुं नृपानुज्ञया मन्थरा दुःप्रवृत्तिरभूदिति शेषः । ‘कर्मणि द्वितीया’ इति सूत्रं व्याचक्षमाणो भाष्यकार आह—अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः वृक्षः अस्तीति गम्यते । नृन् पान्तीति नृपाः लोकपाला इन्द्रादयस्तदनुज्ञया इन्द्रादिदेवैः राज्यस्थे रामे राक्षसबधो न भविष्यतीति विचार्य नोदिता वाणी मन्थरा मुद्धा वा विवेशेति सा कैकेयीद्वारा विघ्नं करिष्यतीति प्रविष्टा वाक् सर्वं विपरीतं मन्थरामाविश्य चक्रे इति रामायणकथानुसंधेया । दुष्टा प्रवृत्तिर्वार्ता यस्याः सा तयाभूता मन्थराद्या कैकेयीपरिचारिकाभूत् । यतः कारणात् पुष्कराक्षी कैकेयी कोपान्ज्वाल । अत एव समुद्रूपितापि पण्डिते-निन्दितापि रामराज्याभिषेकविघ्नराजसंस्थादिदुर्वाता कलीया कलियुगीया त्रेतायुगे आस बभूवेत्यर्थे लिङ् प्रतिरूपकमव्ययम् । उत्तरालंकारेण कथानुसंधेया । ‘पुष्करं पद्मे व्योम्नि द्वीपेऽम्भसि नपुंसकम्’ इति हैमः ॥ अथ नलपक्षे—तदानीं नृपानुज्ञया तदीयाधिराज्यं विहन्तुं दूरीकर्तुं मन्थरा । ‘मन्य विलोडने’ । ‘मयि हिंसायां च’ । मन्यन् मन्यः । मन्यं नाशं राति ददातीति मन्थरा । ‘रा दाने’ । दुःप्रवृत्तिः समुद्रूपितापि कलीया आस । नृपानुज्ञयेति पदेन कलियुगाविष्टः कदाप्यतथाचरितो नृपो नलः सभायां कृतवराजमक्षैर्मया सह दीव्येत्सचूचुदत् । समुत्कर्षेण धर्मादिशास्त्रेषु दूषितापि सा वार्ता कलीया कलौ साप्सी कलहकारिणी । ‘सर्वत्र भूमिकलिभ्यां ढक् वक्ष्यः’ इति ढकोपवादत्वेन ‘वा नामधेयस्य’ इति वृद्धाच्छः शेषिकः । चण्डतरा बभूव । यतः कारणात् पुष्करधासावक्षी च पुष्कराक्षी । बहुलप्रहणात्पुष्करशब्दस्य पूर्व-निपातः । अक्षाः कूटत्वेनास्य सन्तीत्यक्षी । ‘अत इनिठनी’ इति इनिमेत्यर्थः । लिङ्शेषः शब्दालंकारः । एवं च प्रज्ज्वालपदेन राज्यकोशादिकमपहृत्य नलीयं दुष्ट-दायादः पुष्करो राज्यधिया यतजितयातीव चकाशे । नलो अष्टश्रीको हृतराज्योऽभूदिति तिङ्पदव्यङ्ग्यम् । ‘ज्वल दीप्तौ’ भौवादिकः लिङ् । ‘अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते’ इत्यमरः । सन्नपि तथा चकार अन्येषां का कथेति भावः । भुजगप्रयातं छन्दः ॥

अयं सुतः स्ताद्धरतो हि राज्ये वम्प्रम्यमाणो विपिनेऽवसीदेत् ।

वधूसमेतो वरदानतः पुरा राजानमित्याह कनिष्ठमाता ॥ ३९ ॥

रामपक्षे—कनिष्ठमाता । रामस्येति शेषः । राजानं दशरथमित्याह—किमिति । भरतः सुतो राज्ये स्तात् । वधूसमेतो वम्प्रम्यमाणोऽयमवसीदेत् । कुतः । वरदानतः कारणात् । आभ्यां वराभ्याम् । देवासुरयुद्धेऽक्षक्रीडः पतितः । कैकेयी द्रागवस्त्य रथाध्यास्थानस्थं कृतवती तदा वरद्वयं न्यासभूतं नृपदत्तं तत्रादधे । तद्वयमिदानीं ययाचे । एकेन भरताभिषेकः स्तात्, अपरेण ससीतो रामो दण्डकान् गच्छतु नो

णीय चेत्प्रापयेत् तदैव सा पुरी विदेहानां जनकानां भूः सार्थक्यं प्राप्नोति नान्यथा । श्रीसंकाशा सा नारायणेनैव रामेण संयोगमर्हति उत्कटबोधशालित्वं तेषामद्यैवोचितं भवति । अन्यथा नैव । कथंभूतो रामः । भवता कृता उद्वाहविधानशोभा यस्य सः । भवता तत्र शीघ्रं गन्तव्यम् । अतो जनकप्रेरितोऽहं समागत इति ध्वन्यते । कथंभूतां भैमीम् । गुणैः शीलसौन्दर्यादिभिर्गुम्फिता मूर्तिर्यस्याः सा । एवं च विलम्बो न कार्योऽद्यैव गन्तव्यमित्युक्तं भवति शतानन्देन मुनिना ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—हे राजपुत्रि, यदि त्वामिति शेषः । इह रामः इः कामस्तमपि सौन्दर्येण हन्ति ताडयती इहः स चासौ रामश्च अतिसुन्दरो नलः आत्मपुरं निनयेत् परिणीय गच्छेत् भीमस्यापलं त्री भैमी तां त्वां त्राणं निनयेत् तदैव विदेहभूः । ‘पण्डा संवेदनं विदा’ इति शब्दार्णवः । विदया बुद्ध्यैव ईहा व्यापारः क्रियामात्रं येषां ते विदेहाः नीतिशास्त्रपारीणास्तेपामियं भूः सार्थक्यं महात्मत्वमुपैति । नान्यथा । अन्यस्मै त्वां ददानो भीमो बुद्धिमान्यं लोके प्रकटयिष्यति इति हार्दोऽभिप्रायः । कथंभूतो नलो रामशब्दलक्षितः । भवत्कृतोद्वाहविधानशोभः । भवत्या कृता कण्ठे भालाप्रक्षेपेण स्वयंवरे उद्वाहविधानस्य शोभा यस्य सः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः’ इति वार्तिकवचनम् भवत्या कृता भवत्कृता इति रूपनिष्पत्तिर्वोध्या । कथंभूतां त्वाम् । गुणैर्गुम्फितमूर्तिम् । ‘आरादूरसमीपयोः’ इत्यमरः । आरान्निकटकाले विवाहस्तत्र यथा स्यात्तथा यतनीयम् । त्रिष्टुब्जगल्योरुपजातिः । प्रस्तारे भेदवशादवसेया छन्दश्चितितत्त्वज्ञैः ॥

स राजहंसो निगृहीतसंविस्सत्तर्कजोषां पुरमाजगाम ।

विहाय सा खेचरवृत्रहेव नभोविमानैरिव वीतिवर्थैः ॥ २१ ॥

रामपक्षे—स राजहंसोऽपि पुरमाजगाम । राजश्रेष्ठो दशरथोऽपि पुरं मिथिलामागात् । कथंभूतो राजा । गृहीतसंविद् । ‘स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु’ इत्यमरः । क्रियाकारः संकेत इत्यर्थः । तद्यज्ञवाच्यवृत्तिं पुरस्कृत्य संप्रजगामेति तात्पर्यार्थः । कथंभूताम् । सत्तर्कजोषाम् । सन्तस्तर्का यस्मिन् स गौतमस्तत्प्रधाना अन्ये च मुनयो यत्र सत्तर्कं जुषन्ते इति सत्तर्कजोषाः । अर्शआद्यच् । अस्यां सन्तीति पूर्वशेषणम् । कुतर्कश्रयणं यत्र स्वप्नेऽपि नास्ति ‘किमीहः किंकायः’ इत्यादिरूपः । तादृशीं नगरीं नभोविमानैरिव वीतिवर्थैः नभ आकाशं वेगेन मान्त इव । ‘मा माने’ धातुः । उत्प्रेक्षालंकारः । नभसो विशेषेण मानं येषां ते । वीतीनां तुरगाणां वर्याः श्रेष्ठास्तैरश्वैरतिशीघ्रैर्जगाम । सपरिच्छ इति भावः । ‘घोटके वीतितुरग-’ इति कोशः । केन क इव । विहायसा खेचरवृत्रहा इव । उपमालंकारः । शब्दालंकारसंसृष्टिकाव्यं काव्यप्रकाशे स्फुटीकृतम् ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—स राजहंसो ब्रह्ममरालोऽपि सत्तर्कजोषां नलनगरीमाजगाम । विहायसा आकाशमार्गेणेत्यन्वयः । कथंभूतः । गृहीतसंविद् अवश्यं तस्यैव जलस्य वरणं कर्ताहं इति दमयन्तीतः प्राप्य निःसंदेहसंकेतः । संवि-

चेन्मरिष्यामीति सा निर्वन्ध । तदा सत्यपाशवद्धो राजा तथैवाकरोदिति व्यत्यते प्रवन्धरूपरामायणकथानुसंधानमित्यवसीयतां बुधैः ॥ अथ नलपक्षे—कनिष्ठमाता । ‘कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः’ इत्यमरः । कनिष्ठस्य तुच्छस्य लघुपदार्थस्य माता उच्येवैका । ‘माङ् माने शब्दे च’ । जौहोत्यादिको धातुः । ‘ण्वुलृचौ’ इति कर्तरि कृत् कृते सौपरे प्रसूवाचिमातृशब्दवद्रूपं जायते । पुष्करः कितवो राजानं नलमाह—किमिति । हि अयं मल्लक्षणो जनः पुरा पूर्वकाले द्यूतकाले वरदानतः वरस्य श्रेष्ठस्य पणे राज्यदानाद्धेतोः राज्ये निपधराज्ये स्तात् । भरतः । ‘अप्यथातिशयो भरः’ । इत्यमरः । भरेणातिशयेन तस्यति व्यथते इति भरतः । ‘तन्न उपक्षये’ । दैवादिको धातुः । ततः क्तिप् । अधातोरित्युक्तेः ‘अलसन्तस्य’ इति दीर्घो न सौ परे । ‘मुतः पार्थिवपुत्रयोः’ इति तृतीये काण्डे । लल्लक्षणः सुतो राजा दुःखी नितरां दमयन्ती-सहितो वने वम्भ्रम्यमाणोऽटन् अवसीदेत् । अथैव मम राज्यं लब्ध्वा वनं गच्छेति भावः । त्रिष्टुब्जगत्योरुपजातिः ॥

अक्षैर्निहीनत्वमवामुवन् राट् सलक्ष्मणोऽगात्पितृसन्न तूर्णम् ।

साध्वीयुतस्तादृशवेपदर्शनाद्यलापि पौरैर्धिगितीरयद्भिः ॥ ४० ॥

रामपक्षे—सलक्ष्मणो राट् साध्वीयुतस्तूर्णं पितृसन्न अगात् । कथंभूतो रामः । अक्षैर्निहीनत्वमवामुवन् । पौरैस्तादृशवेपदर्शनात् व्यलापि । कथंभूतैः पौरैः । धिगि-तीरयद्भिः । निर्वन्धेन सीतयानुयातः प्रणामाय दशरथमन्दिरमयासीत् शीघ्रमेव । ‘अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्पचक्रे व्यवहारे कलिद्वमे’ इति तृतीयेऽमरोक्तिः । श्वो राजा भूत्वा व्यवहारान्धारदोक्तान् । व्यवहाराध्यायेऽष्टादश करिष्यतीति पूर्वदिने सर्वैरवधृतम् । अथ दण्डकगमनावधारणेन तैर्व्यवहारैर्वियोगमामुवन् इति गूढोऽमिसंधिः । ‘सती साध्वी पतिव्रता’ इति कोशेऽमिसंधिः । विलपिः परिदेवने । ‘विलापः परिदेवनम्’ इत्यमरोक्तिः । तादृशवेपदर्शनात् चीरवल्कलधारणात् ॥ अथ नलपक्षे—लक्ष्मणः स राट् नलः । ‘राजा राट् पार्थिवः’ इत्यादिकोशः । साध्वीयुतः दमयन्त्या युतः तूर्णं द्राक् पितृसन्न । तस्मिन्दिने नगरान्ते श्मशानकुट्यां न्यवात्सीत् । ‘श्मशानं स्यात्पितृवनम्’ इत्यमरः । अगादगमत् । ‘लक्ष्मीबाल्लक्ष्मणः श्रीलः’ इति कोशे । सामुद्रिकरेखात्मकपद्मादिराजचिह्नसमेतः पाणिपादे पूतपूर्वगत्या वा अथ पौरैर्निपध-वास्तव्यैः पट्चीरधारित्वदर्शनात् तादृशवेपदर्शनादित्यस्यार्थः । ‘ईर क्षेपे’ चौरादिकः । ‘इतीरिते वचसि वचस्विना’ इति माघात् । ‘भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट’ इति विष्णुपुराणाच्च व्यक्तवागर्थत्वं निर्णोतमेव । ईरयद्भिः । कथयद्भिरित्यर्थः । त्रिष्टुब्जगत्योरुपजातिः ॥

आर्योक्तितः को न चिराय यायाद्वनं न सत्यात्परमोऽस्ति धर्मः ।

मुनीन्बुधानित्यथ संकथय्य प्रणम्य विश्राण्य वसून्यगाद्वनम् ॥ ४१ ॥

त्संकेत इति प्रागेव व्याख्यातम् । क इव । खेचरवृत्रहा गरुड इव । कैः सार्धम् । तैः स्वकीयैर्हसैर्बान्धवैः सार्धम् । कैरिव । नभसि विमानैरिव व्योमयानैरिव विरञ्जेर्विमानस्तात्तेषाम् । वीनां पक्षिणानीतिर्गतं तेन गतेन वर्याः श्रेष्ठाः संजीनोद्धीनपारीणास्तैः सहेति निर्गलितोऽर्थः । 'विशेषणसूत्रे बहुलप्रहणाद्वृक्षः शिशिपा शिशिपावृक्ष इति प्रयोगा जायन्ते' इति भाष्ये भवद्याद्यमानादीनि चर्यपरनिपातो जात इति बोध्यम् । अत्रोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोऽपजातिः ॥

पुरस्क्रियां तस्य यथा विधानं विधाय हांसप्रवरस्य राजा ।

वार्तां किलाचूचुददप्रमेयं सुसह्यवद्यं गणसेव्यमानम् ॥ २२ ॥

रामपक्षे—राजाऽप्रमेयं दशरथं वार्तमचूचुदत् किल । किं कृत्वा । हांसप्रवरस्य तस्य यथा विधानं पुरस्क्रियां विधाय । कथंभूतं दशरथम् । सुसह्यवद्यम् । पुनः कथंभूतम् । गणसेव्यमानम् । प्रकरणाद्दशरथः प्रकान्तः । 'वार्तां कल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । कुशलमित्यर्थः । चुदिः पृच्छायामपि वर्तते । 'अहमपीदमचोद्यं चोद्यम्' इति महाभाष्ये तदाजसूत्रे पृच्छायां प्रयोगात् । विक्रमादिना प्रमातुमशक्यमप्रमेयम् । 'शक्तिश्च' इति कृत्प्रत्ययः । 'हंसः सूर्ये मराले च हंसो जीवारमनि स्मृतः' इति यादवः । हांसानां राज्ञां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य तस्य पुरस्क्रियां पूजां विधाय कृत्वा । कुशलं पप्रच्छेति तात्पर्यार्थः । 'वदः सुपि क्यप् च' इति पक्षे यद् । अतिसह्यवचनमित्यर्थः । गणेन सेनासमूहेन सेव्यमानमाराध्यमानम् ॥ अथ नलपक्षे—राजा नलः तस्य हांसप्रवरस्य हंससमूहश्रेष्ठस्य । 'तस्य समूहः' इत्यण् । यथाविधानम् । विधानमतिक्रम्येत्यव्ययीभावः । पुरस्क्रियां पूजां विधाय वार्तां कल्याणमचूचुदत् किल पुनः प्रसिद्धम् अनुपमं सत्यवादिनं गणेन हंससमूहेन सेव्यमानमन्वीयमानम् । उपजातिवृत्तम् ॥

गुरुर्वसिष्ठः करपल्लवेन युनक्तु वैवाहिकवर्यदिष्टे ।

वावर्तनं साकृत पूर्वमेव वधूर्नृपेत्याह च तं विदेहः ॥ २३ ॥

रामपक्षे व्याख्या—च पुनर्विदेहस्तमित्याह—वसिष्ठो गुरुरय वैवाहिकवर्यदिष्टे । सेति वर्तते । 'अर्थवशात् विभक्तिपरिणामः' इति परिभाषा भाष्ये कृता । तस्याः करपल्लवेन श्रीरामकरपल्लवं युनक्तु । विवाहे दीव्यन्तीति वैवाहिकाः । शशिकरमूलादिभगणा ज्योतिःशास्त्रोक्ताः सन्ति तादृशे वर्ये निर्वेधे मे संयोजयतु । दिष्टे काले प्रशस्ते । वधूः सीता धनुर्भजानन्तरं वावर्तनं पूर्वमेवाकृत । 'वृत्त वरणे' । वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यावयवमिच्छन्त्याचार्याः । अत एव 'वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ' इत्यमरः । अवारीदिति । मालयेति भावः । हे नृपेति संबोधनं जनकीयम् । अणीयान् विलम्बोऽपि मम नास्ति । घटकृता भवदधीनेति भावः ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—च पुनर्विदेहस्तमाह—चेः पक्षिणो देहो यस्य सः । आहेति बभूवेत्यर्थेऽव्ययं वर्तते । हे नृप, वसिष्ठः सुमतिः पुरोधाः । 'अतिशयेन वशी वसिष्ठः' इत्यतिशायन इष्टप्रत्ययः । गुरुर्महान् । 'गुरुर्निषेकादिकरे

रामपक्षे—कः पुरुषः आर्योक्तितः आर्यः पिता तद्वचनाद्वनं चिराय अतिशीघ्रं न यायात् न गच्छेत्पुनः । अपि तु यायादेव । सत्यात्परमो धर्मो न । अथ रामो बुधान् पण्डितान् मुनीन् संकथय्य संवादविषयीकृत्य प्रणम्य वसूनि हिरण्वादीनि विधाय दत्त्वा वनमरणमगात् ॥ अथ नलपक्षे—‘अमावे नह्यनो नापि’ इत्यमरः । अ आर्यः इति पदच्छेदः । कृतसवर्णं दीर्घकः सन् अनार्योक्तितः न यायात् । अपि तु गच्छेदेव । यतः सत्यात्परो धर्म एव न । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । सत्यस्य धर्मैकचरणत्वात् । पणमन्थे मयोक्तत्वात् । शेषं पूर्ववत् । त्रिष्टुब्जग्लो-
रुपजातिः ॥

बहिः पुरं यस्तमसा परिष्ठतोद्देशं व्यवालोकत चीरवासाः ।

व्यत्यकमीत्तत्र निशां समस्तां स्वास्त्रारयोग्योऽपि विधेर्नियोगात् ॥ ४२ ॥

रामपक्षे विवरणम्—चीरवासाः बहिः पुरं यन् तमसापरिष्ठतोद्देशं व्यवालोक-
कत । तत्र स्वास्त्रारयोग्योऽपि विधेर्नियोगात् समस्तां निशां व्यत्यकमीत् । चीराणि
वासांसि यस्य सः । ‘अपपरि-’ इति समासः । अत एव क्षापकाद्विधेर्निगे पद्यमी ।
पुराद्वहिरित्यर्थः । यन् गच्छन् रामस्तमसानदीव्याप्तोद्देशं व्यवालोकत विशेषेण ददर्श ।
‘दृष्टुं गतौ’ । परिपूर्वो व्याप्त्यर्थः । पर्यष्टादिस्वापयोग्योऽपि भुवि तृणेषु तां रात्रिं
व्यतिवाहयामास देववशात् । वस्तुतस्तु आत्मेच्छानुसारी भगवात्प्रलीलां कुर्वन्निति
वेदान्तिसिद्धान्तः ॥ अथ नलपक्षे—चीरवासा नलः पुराद्वहिर्गच्छन् गाढान्वकार-
व्याप्तोद्देशं ददर्श । तत्र तमसेति व्यस्यं पदं श्रेयम् । तत्र श्मशानार्थस्तु पितृश्रेयस्य ।
‘श्मशानं स्यात्पितृसन्न’ इति कोशात् । श्मशान एव रात्रिं समस्तां व्यतिक्रान्तवान् ।
अतदर्होऽपि विधीच्छयान्वभूत् । ‘स्तुभ् आच्छादने’ । आस्त्रारेर्मावे षञ् स्तार्यि-
कात् । व्यत्यकमीदित्यत्र ‘द्वयन्त’ इति न वृद्धिः । प्राग्वद्वृत्तम् ॥

निपादराट् संवदनाधिगन्ता सलक्ष्मणस्तां रजनीं व्यतीत्य ।

उत्तीर्णकूलंकपकोऽतियत्तात्कुट्यां न्यवात्सीत्प्रमदासमेतः ॥ ४३ ॥

रामपक्षे—सलक्ष्मणः प्रमदासमेतः निपादराट् संवदनाधिगन्ताभूत् । ‘अस्तिर्भ-
वन्तीपरः’ इति भाष्यं प्रागेवोक्तम् । निपादराट् शुद्धस्त्रागल्य संवादमकरोत्तेन
कृतसंवादो भक्ष्या तां निशां व्यतीत्य प्रभात उत्तीर्णभागीरथीकः प्रयत्नाद्ब्रह्मानीतनावा
पारेगङ्गां कुट्यां न्यवात्सीत् ॥ अथ नलपक्षे—कश्चिन्निपादानां श्रेष्ठः श्मशाने नलप्रि-
योऽवसत् तेन संवादं विधाय तां रात्रिं विनीय ततः काञ्चित्सरितमुत्तीर्य प्रयत्ना-
त्कुत्रचिज्जीर्णसभामण्डपान्तिके तमचीकरदिति हर्दोऽभिप्रायः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्र-
योरुपजातिः ॥

सद्वापरं तु कलिना हृतवासाः सुन्दराज्ञोऽयम् ।

सहचैलखण्ड आटीद्वनाद्वनं कान्तयावियुतः ॥ ४४ ॥

पित्रादौ सुरमन्त्रिणि । दुर्जरालघुनोश्चापि गुरुर्महति वाच्यवत् ॥' इति विश्वः । महान् विद्वान् सुमतिरित्यर्थः । तदीयकरपल्लवेन त्वदीयकरपल्लवं युनक्तु । 'युजिर् योगे' लोट् । अहं तथा वाग्मितां व्यधां यथा नलमेव स्वयंवरे वरिष्यामि पुरुषान्तरनामग्रहण-मपि न करिष्य इति प्रत्यज्ञास्त । सा श्रेयः परं ब्रह्मवाक्यादरीरधं गमनमात्रविलम्बोऽयं पदार्थ इति भावः । ब्रह्मयानत्वात्कामरूपिता तस्य संप्रति विदेहत्वं स्वीकृतमिति ध्वन-यितुं विदेहपदं प्रक्षिप्तम् ॥

स जालपादः पुरमाजगाम महेनलो धोरणतोऽभ्ययासीत् ।

तत्रान्तरे देवऋषिश्च नाकं शक्रास्पदं प्राप जवेन जिन्वन् ॥ २४ ॥

रामपक्षे—स जालपात् अः परम् आजगाम । अनलः सन् धोरणतो महे अभ्य-यासीत् । तत्रान्तरे देव ऋषिश्च नाकं जिन्वन् शक्रास्पदं जवेन प्राप । 'जल घातने' । जालं घातनं तेन सह वर्तन्ते इति सजालाः हिंसा राक्षसादयस्तेषु पादो यस्य सः । रक्षोमूर्धसु पादप्रहारदानक्षमः ओ वासुदेवो रामः परं पितरम् । 'दूरानात्मोत्तराः पराः' इति तृतीयकाण्डे । 'पृ पालनपूणयोः' । पिपतिं पालयतीति परः पोषकं पितरं पूर्व-माजगाम । स्वकेतादागतं प्रत्युज्जगामेत्यर्थः । ततो नालः समर्थो यस्मात् । अलं भूष-णपर्याप्तिवारणेषु । अलतीत्यलः । पचाद्यच् । न अलो यतः । धोरणेनेति धोरणतः । 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः । 'सर्वं स्याद्वाहनं यानं युगमं पञ्च च धोरणम्' इत्यमरः । वाहनेन महे विवाहोत्सवशालायामभ्ययासीत् । अगमत् । परिणयार्थमिति तात्पर्यम् । तत्रावसरे देवो राजा दशरथः ऋषिर्वसिष्ठश्च नाकं न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् सः नाको ज्ञानपूर्णः ब्रह्मानन्दास्वादं तं जनकं जिन्वन् प्रीणयन् शक्रास्पदमिन्द्रास्पदतुल्यस्थानम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' निपातनम् । उद्वाहस्थानं प्राप । पृथक् पृथक् । 'जिवि प्रीणने' जिन्वन् प्रीणयन् ॥ अथ नलपक्षे व्याख्या—स जालपादो हंसः । 'जालपादो मराले स्यात्' इति हैमः । जालाकाराः पादाः अस्येति स हंस उत्कृष्टं परं ब्रह्मलोकमगात् । तत्र महे नलो धोरणतो धोरणेन धो-रणं यानमारुह्य । त्यव्लोपे पञ्चमी । महे विवाहशालायां स्वयंवरेऽभ्ययासीत् । तत्रा-न्तरे देवऋषिर्नारदश्च । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । 'ऋत्यकः' इति । जवेन वेगेन जिन्वन् प्रीणयन् नाकं निरन्तरसुखम् । 'अकं पापे च दुःखे च' इति विश्वः । 'नभ्रा-णपान्-' इति प्रकृतिभावः । शक्रास्पदममरावतीं प्राप । पूर्ववदुपजातिवृत्तम् । 'राजा भट्टारको देवः' इति कोशः ॥

अपूपुजद्विष्टरगन्धमाल्यैर्देवं मुनिं संविधया यथावत् ।

भैमीं स्फुरन्तीं प्रभयातिसर्वो जिष्णुर्विवोढुं यतते न किंवा ॥ २५ ॥

रामपक्षे—अतिसर्वो जनकः ज्ञानविज्ञानसंपत्त्या सर्वानतिक्रान्तो जनकः विष्टरगन्ध-माल्यैर्यथावत् देवं दशरथं मुनिं वशिष्ठं गुरुं तेषां संविधया सामग्या मधुपर्कादि-

रामपक्षे—कान्तया अवियुतः सहितः सद्वापरं ससंदेहं यथा स्यात्तथा कलिना कलिः कलहः कैकेयीकृतदुष्टकलहेन हतवासा हतवस्त्रश्चैलचीरसहितः सुन्दरदेहोऽयं रामो वनाद्वनं पूर्ववनं परित्यज्योत्तरवनमाटीत् । ‘अट गतौ’ लुङ् । वभ्राम । ‘संदेह-द्वापरौ’ इत्यमरः । सीता सौधयोग्याङ्गना सकण्ठके हिंस्रव्याघ्रवने कथं भयाज्जीविष्यतीति कथं च भ्रमिष्यतीति संदेहवान् । ‘कलिस्त्रिष्ये च संग्रामे संख्याने कलहे मतः’ इति हैमः । ‘चैलं वसनमंशुकम्’ । पेशलमूर्तिर्भगवानेव वनेषु परोपकाराय वभ्रामेति भावः ॥ अथ **नलपक्षे**—द्वापराख्ययुगसङ्गीचीनाधमकलियुगेन व्याप्तसुन्दरदेहोऽर्धचीरवस्त्रोऽधिरजनि पक्षिहतवसनः शून्यसभामण्डपस्थच्छुरिकया शयानाया दमयन्त्या वस्त्रार्धं नग्नत्वाच्छित्त्वा क्रूरबुद्धिः कल्पावेशात्तां विहाय तद्वियुक्त एव वनाद्वनं वभ्राम । सा तत्रैव परिश्रान्तादृष्टपूर्वघोरभ्रमणक्लेशा(वना)न्यद्राक्षीदिति तात्पर्यार्थः ॥

दावं संदह्यमानं चण्डरवं वह्निनैक्षिष्ट ।

नागेशं च तदन्तस्तात्वा तदंशितो व्यकृत ।

अग्रिमसौन्दर्यदिशं श्रित्वावसनं ततोऽब्राजीत् ॥ ४५ ॥

रामपक्षे—वह्निना दह्यमानं चण्डरवं दावमैक्षिष्ट । अरण्ये भ्रमन् चटचटायितशब्दं कुर्वाणं वनं ददर्श । वह्निना भयंकरेण । ‘दवदावौ वनारण्यवह्नी’ इत्यमरः । इह वनवाची । तदन्तस्तन्मध्ये नागेशं लक्ष्मणमित एहीति मार्गान्तरे नीत्वा त्रात्वा रक्षित्वा तत्र दंशितस्तदंशितः । ‘संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः’ इत्यमरः । ‘दशि-दंशने’ चौरादिको धातुः स्वार्थे णिच् । अग्रे निशाटो भवेदिति समनह्यत । तादृशस्थलेऽपि अव्यकृत इति च्छेदः । ‘अभावे नह्यनो नापि’ इत्यनिषेधेऽव्ययम् । न व्यकृत । विकारं न लेभे इत्यर्थः । ‘अकर्मकाच्च’ इति कृजस्तङ् । पूर्वरूपम् । अथ तृतीयार्धव्याख्या—‘शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः’ इति गाथाच्छन्दः । तद्याख्यानं पद्यान्तरम् । ततोऽग्रिमसौन्दरी आवसनमदिशां श्रित्वा अब्राजीत् । ध्वजः पिलात् ‘विद्वौरादिभ्यश्च’ इति ङीप् । ‘हलस्तद्धितस्य’ इति यलोपः । ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ । ‘वस स्नेहेच्छापहरणेषु ।’ आसमन्तात्प्रीतिसहितं यथा स्यात्तथा महासुन्दरी सीतारामदिशामनुसृत्य भीता वनमैक्षिष्ट ददर्श । ‘ईक्ष दर्शने’ । ‘व्रज गतौ’ । ‘वदव्रज-’ इति वृद्धिः । अग्रिमा सौन्दरी यस्याः सा ॥ अथ **नलपक्षे**—स नलोऽग्निना दह्यमानं चण्डरवं दावं वनमैक्षिष्ट ददर्श । ‘ईक्ष दर्शने’ लुङ् । तन्मध्ये नागानामीशं कर्कोटकं दह्यमानं भीत-भीतं पाहीति वदन्तं त्रात्वा रक्षित्वा पुनरग्रे रक्षार्थं तदंशितस्तदृष्टः सन्व्यकृत वैरूप्यं श्यामत्वं ह्रस्वत्वं च लेभे । अतिसुन्दरत्वात्कोऽपि सेवकं न करिष्यतीति सौन्दर्य व्यपनीय ऋतुपर्णनगरे कंचित्कालं व्यपगमय्य पश्चादनेनावृताङ्गो वसनेन पूर्वरूपं प्राप्स्यसीति उपदिश्य वस्त्रं दत्त्वा विससर्जेति भारतकथानुसंधानं कृत्वा व्याख्यातव्यम् । अग्रिमसौन्दर्यदिशं श्रेष्ठसौन्दर्यदायकं वसनं तद्वत् श्रित्वा संगोप्य ततोऽगोप्यां प्रत्यब्राजीत् ।

भिरपूजत् आनर्च । 'पूज पूजयाम्' । चौरादिको घातुः । चक्षुरे णौ रूपम् । उत्तरालंकारेण आह चेति लब्धम् । जिष्णुः गन्तुप्रत्ययान्तः । रामः प्रमया कान्त्या स्फुरन्ती भैमी सीता भीर्माद्यस्य सः भीमो जनकः तस्यापत्यम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिङ्गणम्-' इत्यादिना ङोप् । वा अवधारणे प्रथे वा । विवोढुं परिणेतुं न यतते किम् । 'यती प्रयत्ने' । एतावद्विलम्बो न कर्तव्यः । सुलमातिवर्तनमन्याप्यमिति भावः ॥ अयं नलपक्षे—जिष्णुः पुरंदरः । 'जिष्णुर्लैख्यमः शक्रः' इति षचनात् । यथावत् तदर्हमिति संविधया । 'विधा विधौ प्रकारे च' इति कोशः । विष्टरगन्धमात्यैः । विष्टर आसनम् । गन्धध्वन्दनम् । मात्यं माला । एमिरुपचारैर्देवं मुनिं नारदार्पिमपूजत् । आनर्च । उत्तरालंकारेण तद्वाक्यं वक्ष्यमाणमूढम् । जिष्णुः पुरंदरो भवानतिसर्वा मूलां प्रमया स्फुरन्ती भैमी वासदः कक्षे । निपातानामेकार्यत्वात् । विवोढुं न यतते किम् आश्चर्यमिदम् । इन्द्राण्या तव फल्गुरूपया किं भवति यदि दमयन्ती स्वयंवरे न लभसे तर्हि त्रिलोकीपत्यभिमानित्वं तव व्यर्थमेवेति प्नितम् । पूर्वपट्टम् ॥

आनन्दशब्दोत्तरमाह सौरं वचोविलम्बं गमयन्सुलभे ।

जितोर्वशीकां सुरराद् विलोकितुं वैवाहशालं स हरिः प्रतत्त्वरे ॥ २६ ॥

रामपक्षे—आनन्दशब्दोत्तरः सतानन्दो नाम सौरं दशरथं सुरस्य सूर्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् सौरः तं वच आह विलम्बं गमयन् शीघ्रतां शपयन् । य एव गत्यर्थास्त एव ज्ञानार्थाः । 'नजिवयुक्कमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति भाष्यात् । किमाहेत्याह—अविलम्बमस्तु विलम्बमावोऽस्तु कार्ये इति । सुरराद् रामो जितोर्वशीकां सीतां विलोकितुं द्रष्टुम् । 'नयतव' इति कप् । वैवाहमुद्दिश्येत्यप्याहारः । तत्त्वरे स्वरया जगाम ॥ अयं नलपक्षे—आनन्दशब्दोत्तरः । 'सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतिः । आनन्दस्य श्रीकृष्णाख्यप्रद्वानः । शब्द उपसर्गोच्चाविष्कारे च । शब्दनं शब्दः । भावे घञ् । अद्वैतप्रद्वानामकीर्तनमेव उत्तरं यस्य सः नारदः सौरं सुराणामीशम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । सुलभे दमयन्तीविवाहलोभे अविलम्बं शीघ्रं गमयन् शपयन् वच आह । पूर्वोक्तं वचनमुज्जगारेत्यर्थः । सुरराद् इन्द्रः । जितोर्वशीकां तां विलोकितुं वैवाहशालं विवाहकर्तारो भूया वैवाहाः । 'शेये' इत्यण् । वैवाहानां राज्ञो शाला वैवाहशालम् । 'विमाया सेना-' इति नपुंसकत्वं हस्तत्वं बोध्यम् । उद्दिश्येत्यप्याहारः । प्रतत्त्वरे स्वरया अव्राजीदित्यर्थः । कथंभूतः हरिः । यमादिसहितः । उपलक्षणतया व्याख्यानम् । 'का प्रीतिः सह मार्जारैः' इतिवत् । त्रिष्टुब्जगत्योरुपजातिवृत्तम् ॥

आमोदवांस्तं पवनः सिपेवे स्वःकौसुमोद्भ्रान्तपट्टद्विरेफः ।

प्रातिष्कर्शी वानल आतनोत्तदा प्रियासमक्षं गत उग्रतेजाः ॥ २७ ॥

रामपक्षे—स्वःकौसुमोद्भ्रान्तपट्टद्विरेफः आमोदवान् पवनः तं सिपेवे । कुसुमानां समूहः कौसुमम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । स्वर्गस्य कौसुमं मान्दारपारिजातं तत्रोद्भ्रान्ताः राघव • ३

स नलो भूमिपतिः तेन दद्योऽसौ हिताय शीघ्रमेव सर्वातिदयामाप्नोऽभूत् । तथाभूतं
विकारं नलः प्रापत् । श्रित्वा स्कन्धे गुप्तं परिष्ठाप्येत्यर्थः ॥

आकालिकवैकृतवान्पुरः पुरं प्राप शौर्ययुतः ।

मतमार्तुपर्णमखिलत्राणकरं भारमास वहिः ॥ ४६ ॥

रामपक्षे—शौर्ययुतः आकालिकवैकृतवान् पुरोऽग्रे मतमिष्टमार्तुपर्णं पुरं प्राप ।
'अगारे नगरे पुरम्' इत्यमरः । कथंभूतम् । अखिलत्राणकरम् । पुनः कथंभूतम् ।
भारम् । तावद्बहिरास । रामो बाल्मीकेर्द्वारीत्यर्थः । आसमन्तारकालयति गोवज्जनान्
प्राणिमात्रं वा । 'कल विल क्षेपे' चुरादिः । इत्याकाळि । तादृशघातौ कथं आकालिको
यमः । 'को मद्भातमानिलाकेंपु शमने सर्वनामि च' इति विश्वः । तस्मिन्नपि वैकृत-
वान् भगवान् । 'त उत्तरपराकमन्त्यविगण्य शिरो निरुद्धेः' इति श्रीमद्भागवते वेद-
स्तुती । विकृतमेव वैकृतम् । प्रशायणं स्वार्थं मतुप् । युतः शौर्येण पराक्रमेण युतः ।
ऋतून् यस्यन्तावीन् पर्णयति हरितयति प्रकाशयति तपोवलेन युगपदपि पर्णं चुरादिः ।
ऋतुपर्णस्य कथेः । बाल्मीकेरिदम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । कविरात्मनीनमित्यपे पदे-
ऽनुवादाद्बाल्मीकिर्लभ्यते । 'कविर्बाल्मीकिशुकयोः' इति हैमः । कथंभूतं पुरम् । अखि-
लत्राणकरं सर्वेरक्षाकरम् । गोव्यातादीनामपि प्रशान्तवैरत्वात् । पुनः कथंभूतम् ।
भारं कान्तिप्रदम् । अथ चित्रकूटवसतायिनि सांनिध्यतः पदस्य च । 'सांनिध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धाः' इति शक्तिप्रादुक्तत्वाच्छब्देषु ॥ अथ नलपक्षे—'आकालिकवैकृत-
न्तवचने' इति व्याकरणे सूत्रम् । आशुनश्चर इत्यर्थः कृतः । यदेव वसनपरिधायी
तदेव स्वरूपमानिति आकालिकवैकृत्यं स्वरूपस्य । आकालिकवैकृतवान् शौर्ययुतः ।
पूर्वं दिग्विजये पुरोऽग्रे मार्तुपर्णपुरमयोध्यास्यं प्राप । कथंभूतम् । अखिलत्राणकरं
पुण्यश्लोकत्वादस्य । भारी र इव । अमितेजसमित्यर्थः । 'रः पावके च तीक्ष्णे च राः
स्मृतः स्वर्णवर्णयोः' इति विश्वः । प्राग्बहिरास द्वारात् अनादृतः प्रविशति । सद्यो-
गपर्वेषु कृत्वाद्बहिरतिष्ठदानिवेदनात् । कथंन शक्तिहोत्रपारीणो द्वारि तिष्ठत्यन्येन वार्ता-
मावेदयांचक्रे इति भावः । राजान्तिककर्मकरोऽस्तीति ॥

द्वारि ध्रियते रामो दिदृक्षते सत्यपूतं त्वाम् ।

इत्युक्तः साकेतेदपरिचर्यायै पुनः सोऽभ्यैत् ॥ ४७ ॥

रामपक्षे—रामो दाशरथिद्वारि ध्रियते सत्यपूतं त्वां दिदृक्षते इत्युक्तः स बाल्मीकिः
साकेतेदपरिचर्यायै बहिरभ्यैत् संमुखं प्राप । 'धृद् अवस्थाने' । तिष्ठतीत्यर्थः ।
दिदृक्षते इति 'शाश्वस्पृष्टशाम्' इत्यात्मनेपदमवसीयताम् । 'साकेतः स्यादयोध्यायाम्'
इति धरणिः । 'परिचर्या तु शुश्रूषा' इति त्रिकाण्डशेषम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । बाल्मीकिः
सत्यवादिलात् ॥ अप नलपक्षे—रामः सुन्दरो भूतपूर्वगत्वा । यद्वा 'रामो नीलचारु-
सिते त्रिपु' इत्यमरः । 'एतर्हि रामो नीलः कृष्णवर्णः सर्वदृष्टत्वात् । साकेतेद ऋतुपर्णः

पटवो गुह्यनप्रवीणा द्विरेफा यस्मिन् सः पवनो वायुः तं रामं भगवन्तमगोचरस्तदा सेवितवान् । 'षेवृ सेवने' लिट् । उप्रतेजा वा निश्चयेन तदा अनले वैवाहिकेऽग्नौ ज्वलति सति प्रातिष्कशीं सहायतामातनोत् । वेदवाक्यैरपरित्यागं जन्मपर्यन्तं प्रियायाश्चकारेत्यर्थः । 'प्रतिष्कशश्च कशेः' इति सुट् ब्राह्मणादित्वात्प्यच् । पित्वान्दीप् । 'अस्थिमिरस्थीनि संदधामि' इति वचनात् । 'प्रतिष्कशः सहाये स्याद्वार्ताहरपुरोगयोः' इति विश्वः । कथंभूतः प्रियासमक्षं गतः । अश्वलप्रन्थ्यनन्तरं मण्डपे ह्यावने ध्यात इति भावः । प्रिया सीता तस्याः समक्षं प्रत्यक्षं गतः । 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' इति समासान्तः ॥ नलपक्षे—उप्रतेजा नल इन्द्रस्य तदा दौत्यं प्रातिष्कशी-मातनोत् चकार । इन्द्रेण 'त्वमेवास्त्वाकामव्यथावारणाय गच्छ, अन्तर्धानविद्यया महत्तया कोऽपि जनो न द्रष्टा' इत्युक्तः । कथंभूतः । प्रियासमक्षं गतः । 'आमोदः सोऽतिनिर्हारी' इति कोशः । स्वःकुसुमादिविशेषणं सौन्दर्यद्योतकम् । पक्षद्वयेऽपि तुल्यः परिकरालंकारः । त्रिष्टुब्जगल्योरुपजातिवृत्तं बोध्यम् ॥

नारस्य सो गोचर एव हारं पर्यष्टवीत्तत्स्वयमेव तत्र ।

विहाय तर्कि जगदीश्वरेण संपर्चनं वामहतश्वरेत्किम्(त्कः) ॥ २८ ॥

रामपक्षे—तत्र शालायां प्रकान्तत्वात्पूर्वं स जनकः कन्यापिता नारस्य नरसमूहस्य अविषय एकान्तत्वात्, हारं पर्यष्टवीत् । हरेर्नारायणस्यावतारं नारदाद्युक्तं रामं वर्णितवानित्यर्थः । इत्याह चोत्तरालंकारेण तद्वैष्णवं धाम जगदीश्वरेण संपर्चनं संयोगं त्यक्त्वा को वामः प्रतिकूलकारी अत्र कं पुरुषान्तरं गच्छेत् । आत्महेत्यर्थः । तस्मादुचितकारित्वं संप्रति ममैव वृत्तम् । किमन्यत्कुत्तिसितमेव ॥ अथ नलपक्षे—नारस्य रक्षिवर्गस्य राजमन्दिरेऽगोचरोऽन्तर्धानविद्यया स नलस्तत्र कन्यापुरे स्वयमेव हारमिन्द्रचरितं पर्यष्टवीत् पुनः पुनर्वर्णयांचक्रे । तज्जगदीश्वरेण संपर्चनं विहाय को वामो मन्दो मे संपर्चनमितोऽत्र चरेत् । न कोऽपीति काकुव्यङ्ग्यम् । त्रिलोकनाथेन शची-पतिना सह नन्दनादिक्रनेषु रंस्यसे वयं मानवाः के वराका इति भावः । वा निश्चयः । एवं ब्रुवाणस्य मनसा सत्यवादित्वं ध्वनितम् । उपजातिवृत्तम् ॥

सखीसहस्रेण समन्वितां तां चेतो हरन्तीमपि वैबुधस्य ।

अनन्यचित्तां समवेक्ष्य नान्यगेत्यचष्ट जिष्णुं स परीत्य तत्र ॥ २९ ॥

रामपक्षे—तत्र स परीत्य अनन्यचित्तां तां नान्यगेत्यचष्ट । कथंभूताम् । जिष्णुं नार्यन्तरजयनशीलाम् । कर्तरि णुप्रत्ययः । पुनः कथंभूताम् । सखीसहस्रेण समन्वि-ताम् । पुनः कथंभूताम् । वैबुधस्यापि चेतो हरन्तीम् । अग्निमिति शेषः । सोऽग्निं परि-क्रम्य अन्यत्र रामं विना नास्ति चित्तं यस्याः सा ईदृशीं तां वीक्ष्य अन्यथा मनसापि नास्तीति अचष्ट । चक्षिद् दर्शनेऽपि ज्ञानदृष्ट्या विचारयामास । लङि रूपम् । विबु-धानां समूहो वैबुधं तस्य । तडिद्वद्वद्योतमानां विस्मायकरूपां समवेक्ष्य तुतोष ।

मनसा रामस्तदेति भावः ॥ नलपक्षे—स परीत्य तत्र इन्द्रादिस्थाने पराङ्मुख्य अन्यथा सा नास्तीति जिष्णुमिन्द्रमचष्ट कथयामास । ‘चक्षिद् व्यक्तायां वापि ।’ अर्थद्वयं तिङन्ते दर्शितम् । किं कृत्वा । अनन्यचित्तां समवेक्ष्य । नान्यत्र चित्तं यस्याः सेति बहुव्रीहिः । कथंभूताम् । विशेषणपदं प्राग्वत् । कन्यापुरे तादृगद्भुतरूपा मया दृष्टा । मां विहायेन्द्रपत्नी भवेति चोद्यमाना नाजीगणधुम्भान् मामेवावृणीतेति तात्पर्यायः । ‘अभावे नष्ट नो नापि मा स्म मालं च वारणे’ । माशब्दोऽव्ययं निषेधार्थेऽमरेण प्रतिपादितः । ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ इति सूत्रे मनोरमायां दीक्षिता अप्याहुः । मान्यया । नान्यगेत्यर्थः । त्रिष्टुब्जगत्योरुपजातिः ॥

हरे विजानीहि नरस्य वृत्तं प्रतिष्कशत्वं कृतवान्यथाहम् ।

उजिजिज्ञासास्या मनसः कदाचिन्नैवास्ति मे कौ स्रतिकत्वबुद्ध्या ॥ ३० ॥

रामपक्षे—पुनः रामो जिष्णुं रूपेण स्त्रीजितरौ सीतामाह—हे हरे, हरा वशीकारिका चाद्यो ईर्लक्ष्मीरिव तत्संयोधनम् । हे हरे मद्दशीकर्त्रिं सीते, नरस्य वृत्तं विजानीहि । ‘वृ नये’ । पचायच् । नयज्ञस्य मे वृत्तं चरित्रं विजानीहि । यथाहं पश्चिमनीपे रापयानकार्यं प्रतिष्कशत्वं सर्वथा सदचरो भविष्यामीति कदाचिन्मे मनसोऽस्यास्तस्य उजिजिज्ञासा नास्ति । ‘उज्ज्ज्ञ उत्सर्गो’ जिह्वासा इत्यर्थः । समन्तादप्रत्ययः । केन हेतुना । कौस्रतिकत्वबुद्ध्या । ‘कुस्रतिर्निकृतिः शाठ्यम्’ इत्यमरः । कुस्रितास्रतिः शीलमस्य कौस्रतिकत्वत्वम् । कपटित्वबुद्ध्या रूपसाधनं प्रतिष्कशत्वात्स्य कोशस्य प्रागेव दर्शितः ॥ अथ नलपक्षे—हरा चेतोहरा ई त्रिलोकीशत्वलक्ष्मीर्यस्य स इति तत्संयोधनम् । हे हरे, नरस्य मे वृत्तं साध्वसाधु विजानीहि यथाहं त्वय प्रतिष्कशत्वं वार्ताहरत्वं कृतवान् । दौत्यमित्यर्थः । यूयं देवाधैतज्जानीपे सर्वसाक्षित्वात् सत्यमसत्यं वा अस्या दमयन्त्या मे मनसः उजिजिज्ञासा नैवास्ति । प्रसिद्धं भवतेऽथोचरिं करवाणि अहम्, कालत्रयेऽपि मां विहाय पत्यन्तरं करोति, मम तत्र को दोष इति भावः । प्राग्वद्भुत्तम् ॥

तस्यां सभायां समलंकृतायां गतव्यलीकः स्थितिमाततान ।

सकौतुका खे सुरपातिरस्थानार्थी तु रामान्यसुरान्निरास्थत् ॥ ३१ ॥

रामपक्षे—गतव्यलीको रामः समलंकृतायां तस्यां सभायां स्थितिमाततान । ‘व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते’ इत्यमरः । गतो व्यलीको यतः सत्यवारी रामः तस्यां सभायां स्थितिगवस्थानंचकार । तदानीं रामविवाहोत्सवदर्शनाय खे सकौतुकासुरपालिरस्थत् । ‘पालिः कृयकृयद्वयपङ्क्तिषु’ इति तार्तायीकेऽमरः । नार्थी सीता तु । नृपस्यापत्यं स्त्री (रामान्यसुरान् निरास्थत् तस्याज) रामान्यसुरान् खेऽवस्थितान् हताशान् कृत्वा राममेवावृणीतेति भावः ॥ अथ नलपक्षे—छलेन पश्यनलीत्वं भूमिप्राप्तं विधाय दमयन्त्याशया याकरोत् सा दमयन्ती सत्ये नयावस्थानं स्वचिदं विधाय तस्यां सा नलमेवावृणीतेति सत्यपाशेन

रामपक्षे—सौधायितताणं गृहः मृग्यमृगः युक्तयोपाकः अवरजनिव्यतिक्रीणैः । राम इत्यनुवर्तते । कंचित् दिष्टम् । ‘काली दिष्टोऽप्यनेहापि’ । दिष्टं कालं व्यतीयाय । सौध इवाचरितं तृणरचितं गृहं यस्य सः । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । सौधशब्दादाचारक्यदन्तान्निष्ठाकर्तरि । युक्ता योपा यस्य सः । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् । अवरा जनिर्यस्य सोऽनुजो लक्ष्मणः तेन सहितः । ‘संपर्के च व्यतिकरः प्रकारघातयोरपि’ इति हैमः । व्यतिपूर्वः किरतिरेष्वर्थेषु वर्तते । मृग्या अन्वेषणीया मृगा यस्य सः क्षात्रधर्मत्वात् ॥ अथ नलपक्षे—अयुक्तयोपाक इति पूर्वरूपेणाकारश्लेषः । दमयन्तीरहितः अवरजनिभिरश्वपालैर्यहुभिः सहित इत्यर्थः । शूद्रादयोऽप्यश्वीया भवन्तीत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । उपगीतिवृत्तम् ॥

स्वर्गातिवृद्धभूषा गतरामा यातलक्ष्मणा सा पूः ।

श्रितभरता विलपन्ती बभ्राजे तर्हि नो नूनम् ॥ ५१ ॥

रामपक्षे—स्वर्गातो वृद्धो दशरथभूपो यस्याः सा गतरामा यातलक्ष्मणा, श्रितभरता विलपन्ती सा पूरयोध्या न बभ्राजे नूनं निषेयेनेत्यर्थः । मातुलगृहात् श्रीप्रायातभरतापि ॥ **नलपक्षे**—सा निषधपुरी स्वर्गतवीरसेना गतरामः । रामः पूर्वं सुन्दरत्वान्नलस्यावधार्यः । प्रोषितनला निर्गतलक्ष्मणा निर्गतश्रीमज्जना श्रितभरता पुष्करप्रियत्वान्नदा एव बहुलास्तशामूषभ्रिति भावः । ‘भरता इत्यपि नदाध्वारणास्तु कुशीलवाः’ इत्यमरः । विलपन्ती नलमेव पुण्यश्लोकं शोचन्ती तर्हि तदा प्रोषिते नले नाभ्राजिष्टेत्यर्थः । नूनम् । आर्याछन्दः ॥

श्यामाङ्गं हरिमित्रं कविराडुदचीचरज्जातु ।

द्विजको वरवर्णोऽहं प्रतिरोधि तयाटमाखेटी ॥ ५२ ॥

रामपक्षे—जातु कदाचित् धाल्मीकिः कविराट् श्यामाङ्गं मेघश्यामं रामं हरेन्द्रस्य मित्रं तत्कार्यार्थवतारत्वात् स्वां कथमिति शेषः । उदचीचरत् उवाच । अहं द्विजकः । कुत्सायां कन् । शूद्राचारो द्विजोऽहं पुरा आखेटी मृगयातत्परः प्रतिरोधितया चौर्यवृत्त्या । ‘प्रतिरोधिपरास्कन्दि’ इत्यमरः । आटमभ्रमिषम् । ‘आखेटी मृगया क्रियाम्’ इति कोशः । अत इनिर्मल्यार्थः । प्रतिरोधीति ताच्छील्ये णिनिः । व्याधकमेति प्रागजन्मवृत्तवर्णनम् ॥ अथ नलपक्षे—कविराट् बुधधेष्ठ ऋतुपर्णः जातु हरिमित्रमश्वमित्रं बाहुकं स्वां कथामुदचीचरत् । द्विजैरनुकम्पितो द्विजकः वरवर्णः महायशः अहं जात्वेव न तु सर्वदा आखेटी मृगयार्थमाटम् । अस्य पार्श्वचरः प्रतिरोधित्वेन मृगाणां व्याध इव । उपगीतिः ॥

सप्तऋषीस्तेजोभिः प्रकाशमानान्समद्राक्षम् ।

दर्शनलब्धविबोधो रामाख्यां प्रोज्जपन्नस्याम् ॥ ५३ ॥

रामपक्षे—हे राम, तेजोभिः प्रकाशमानान् सप्तऋषीन् । ‘समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः’ इत्युक्तम् । समद्राक्षं दृष्टवान् । दृशेर्लुङ् । दर्शनानन्तरमेव लब्धबोधोऽहं रामे-
राघव० ४

बद्धेल्यद्भुतो रसः । उत्तरालंकारेण सर्वो गम्भीरार्थो लभ्यतेऽलंकारस्यैव तादृशी शक्तिः समुज्जृम्भत इति ज्ञेयम् । रामशब्देनामिरामः सुन्दरो नल एव । कोशः सुन्दरवाची प्रागेव दर्शितः । पूर्वार्धं नलपक्षेऽपि समानम् । प्राग्वद्वृत्तम् ॥

वृन्दारका प्राप्तवरः स पावकः सौरीं प्रतिश्रुत्य परार्धवर्णाम् ।

इयेष गन्तुं समितः प्रतीक्ष्यः संप्राप्य सद्यौतकमुन्नतेच्छः ॥ ३२ ॥

रामपक्षे—स पावकः प्रतीक्ष्यः समितो गन्तुमियेप । ‘पूर्व पवने’ । अहल्यापावनः स रामः सर्वेषां पूज्यः । ‘पूज्यः प्रतीक्ष्यः’ इति कोशः । समितः सभातः गन्तुमयोध्यां प्रति इयेष । यद्वा समितप्रतीक्ष्य इत्यविसर्गः पाठः । संगतपूज्यः दशरथवत्सिष्ठादिसहितः । कथंभूतः । वृन्दारकै रूपिक्षत्रियैरपि । ‘वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ’ इति कोशः । अप्राप्ता वरा श्रेष्ठा यस्य स इति बहुव्रीहिः । किं कृत्वा । परार्धवर्णा श्रेष्ठवर्णा सौरीम् । ‘तस्ये-दम्’ इत्यण् । सूर्यस्य प्रभामिव प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । परिणीयेति यावत् । पुनः किं कृत्वा । सद्यौतकं संप्राप्य उन्नतेच्छो महेच्छः सन् कुञ्जरदासीदासादियुतं जनकदत्तं परिवह संप्राप्य स्वयोग्यमिति तात्पर्यार्थः । ‘द्यौतकादि तु यद्देयं प्रदायो हरणं च तत्’ इति त्रिकाण्ड्याम् ॥ अथ नलपक्षे—वृन्दारकेभ्यः इन्द्रादिभ्यः संतुष्टेभ्यः आप्राप्तवरं नानावरान् प्राप्य स्वत एव सत्यपूतत्वात्कथाभिः पावकः कलिदोषघ्नः संगतपूज्यः सुमत्यादिपूज्यः गन्तुं निषधपुरीमियेप अवाञ्छत् । ‘पूर्व पवने’ । ण्वुल् । किं कृत्वा । परार्धवर्णा सौरीं सूर्यप्रभामिव दमयन्तीं प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य विवाहाम्नौ । किं कृत्वा । उन्नतेच्छः सद्यौतकं योग्यं पारिवर्हं संप्राप्येत्यर्थः । पूर्ववत् त्रिष्टुब्जगत्यो-रुपजातिवृत्तम् ॥

पदं स्वकीयं त्रिदशाः समीयुः पुरीं निजां क्षोणिपतिः प्रतस्थे ।

त्रियोजनं यावदतीतवान्पथं तावत्सपत्नैरुदजृम्भ(म्भ्य)ताध्वनि ॥ ३३ ॥

रामपक्षे—कौतुकद्वारस्त्रिदशाः प्रसन्नाः स्वकीयं पदं समीयुः । ‘इण् गतौ’ लिट् । जग्मुः । क्षोणिपतिर्निजां पुरीं प्रतस्थे । यावत्त्रियोजनं पथम् ‘वाटः पथश्च मार्गश्च’ इति त्रिकाण्डशेषः । त्रियोजनमिति पात्रादित्वान्पुंसकत्वम् । पथशब्दोऽकारान्तः । मार्गमती-तवान् अतिचक्राम तावत्सपत्नैरुदजृम्भ (म्भ्य) ताध्वनि बहुभिः शिष्यैः सह परशुरामेण मुख्येन च उदजृम्भ(म्भ्य)त प्रकटीभूतम् । इत्थं बहुवचनं सर्वेषां तदाज्ञाकारत्वात् ॥ अथ नलपक्षे—ते इन्द्रादयः पदं स्वं ययुः क्षोणिपतिर्नलः निजां पुरीं निषधराजधानीं प्रति प्रतस्थे यावत्त्रियोजनं पथमतीतवान् तावत्सपत्नैः क्षत्रियैः स्वयं वरे तिरस्कृतैः अध्वनि बहुभिः समेत्य उदजृम्भ(म्भ्य)त प्रकटीभूतम् । त्रिपदं बहुत्वोपलक्षणं बोध्यम् । नलपक्षे स्वयं वरसमाजे तु इन्द्राणी भस्मीकरोतीति नायुध्यन् । नलस्त्वनैषीत् । प्राग्वद्वृत्तम् ॥

तिवर्णद्वयं प्रोज्जपन् । वृषलतुल्यत्वाद्भुक्तमोपदिष्टं ज
वातिष्ठम् । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । अस्थादि
धावंस्तानेवापश्यं सप्त ऋषीन् । दर्शनलब्धबोधोऽहमिति
जपन्नस्थाम् । उपगीतिवृत्तम् ॥

चलितोऽपि दूरदूरं हरिशरणोऽन्तर्दधुस्ते च ।

भुवनेशगुहां चित्रां तत्राहं तन्महोऽपश्यम् ॥ ५४ ॥

रामपक्षे—च पुनस्तेऽन्तर्दधुः । हरिशरणोऽहं दूरदूरं चलितोऽपि भ्रष्टसमाधी
भवन्नपि दृढं तन्मुकुन्दशरणत्वात् चित्रां भुवनेशगुहां भुवनेशः साक्षी चिदात्मा तद्गुहा
हृदयगुहा । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ-' इति व्याससूत्रे—ऋतुपर्णोक्तिः । च तेऽन्त-
ज्योतीरूपमपश्यं भगवन्तमिति तात्पर्यार्थः ॥ नलपक्षे—यूरामयोर्मध्ये भुवनेश्वरशिबगुहां
देधुः । हरिशरणोऽहं दूराहूरं चलितः अपि पुनः शरणाख्याप्रयितां दुरन्तां तत्र मूर्ति-
पाताले वर्तमानां कूर्माचले चित्रामद्भुतां स्मरस्मेरसुधामततो भवतीति कूर्माचलेऽस्तीति
त्रयात्मकं तेजोलक्षणं भुवनेश्वरमद्राक्षम् । दशदिग्गमनं ततिपत्तव्यम् ॥
स्कन्दपुराणान्तर्गतभुवनेशानमाहात्म्यमवलोक्य बुधैः प्रामाम् ।

आव्रज्य चिरात्तेऽमी नाकुं पुपुवुर्दयार्द्रा

ऋतुपर्णं कविमुक्त्वा स्वैरव्रज्या व्यचारिणोऽपि ॥ ५५ ॥

रामपक्षे—तेऽमी ऋषयश्चिराद्बहुवर्षान्ते आव्रज्या आगम्य नाकुं बल्मीकभूमि
पुपुवुः पवित्रीचक्रुः स्पर्शादिभिः । कथंभूताः । दयार्द्राः ऋतुपर्णं कविं प्रोच्य स्वैर-
व्रज्याः स्वच्छन्दगा जोषं व्यचारिणुः । 'वामल्लरश्च नाकुव' इति । कोशः । 'मन्दस्वच्छ-
न्दयोः स्वैरः' इति च । 'व्रज्याटाट्या पर्यटनम्' इति । स्वैरं व्रज्यं गमनं येषां ते इति
बहुव्रीहिः । 'तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्' इति तृतीये । ऋतुपर्णां सर्वेषां पर्णत्वं हरितीभावः ।
सार्वकालिकत्वं यत्प्रभावादेतादृशं कविमादिकविशब्दभाजं मामभिधायेत्यभिप्रायः ।
अतःपरं बाल्मीकिः कविराद परमर्षिर्भविष्यसीति वरं ददुः ॥ अथ नलपक्षे—तेऽमी
ऋषयश्चिराद्विलम्बेन आव्रज्य आगम्य आ समन्तात्कुपार्पं यस्य स आकुः । 'पापकु-
त्सेषदर्थे कुः' इत्यमरः । 'अत्युच्चैः सौ' इतिवत्कृते बहुव्रीहौ जायन्ते । तमीदृशं मां
दयार्द्रा न पुपुवुरिति न, पुपुवुरेव । काकुः कविं पण्डितं ऋतुपर्णं मामभिधाय जोषं स्वैर-
चारिणो व्यचारिणुः । बाहुकं प्रति ऋतुपर्णोक्तिरियम् । द्रुतभुवनेशाख्यशंकरदर्शनात्त्व-
मुत्तमश्लोको राजर्षिर्भविष्यसि पण्डितोऽपि भवितेति प्रवादं चक्रुः ॥

श्यामाङ्गो हरिमित्रं विसिष्मिये तां कथां श्रुत्वा ।

अथ भरतः परिकरवान्स्थलीमयोध्यां सतीर्थोऽगात् ॥ ५६ ॥

रामपक्षे—श्यामाङ्गो हरिमित्रं तां कथां श्रुत्वा विसिष्मिये । अथ सतीर्थः परि-
करवान् भरतः अयोध्यां स्थलीमगात् । मेघश्यामाङ्गत्वमस्य श्यामाङ्ग इति नाम ।

हरेरिन्द्रस्य मित्रं विसिध्मिये । 'भिद् ईपद्घने' । आश्चर्ययुक्तोऽभूत् । मानुषचेष्टां दर्शयन् अनन्तरं मातरं संतर्ज्य कृतपश्चिमऋतुः पुरोधसा समं तीर्थशब्देन पुरोधा वसिष्ठः परिवारेण समस्तेन सहितः ससैन्यः श्रीरामपदभाक् पादचारेण । अयमेवोत्कर्षेण ध्यायन्तीति अयोध्या मुनयः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । अर्श आशच् । अयोध्यावन्ती । 'मतौ बहुचः' इति दीर्घः । अगात् जगाम । स्थलीं चित्रकूटस्थलीम् ॥ अथ नलपक्षे—हरेरश्वजातेर्मित्रम् । श्यामाङ्गो बाहुकस्तां कथां ऋतुपर्णाञ्छुत्वा विसिध्मिये । अनन्तरमेव कश्चिन्नटराजो भरतः सपरिकर उपयोगिकलत्रादिना युक्तः । 'भरता इत्यपि नटाः' इत्यमरः । सोपाध्यायः परमैन्द्रजालिकः सर्वत्र लब्धप्रतिष्ठाकः अयोध्यां स्थलीं पुरीं वा अगात् । 'स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः' । 'तीर्थं शालाध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति विश्वः । मूलविमुजादित्वादात इति ध्यायतेः कः । उपगीतिः ॥

भरतः प्रणीतपूजो मध्येमार्गं स्थलान्तरे विरजन् ।

पूर्वास्पदं हरिपदं हित्वा तृणयन्सकोटीरः ॥ ५७ ॥

मध्येमार्गं भरद्वाजादिभिः प्रणीतपूजो भरतः स्थलेऽन्यत्र विरजन् विरक्तं आसीदित्यर्थः । 'अस्तिर्भवन्तीपरः' इति भाष्यं प्रागेव दर्शितम् । तत एवाध्याहार्यम् । हरिपदं हित्वा पूर्वास्पदं तृणयन् सकोटीर आसीत् । यत्र रामेण निकेतः, कृतस्तत्पदं हित्वा अन्यत्र वासं तृणीकुर्वन् सकोटीरो जटाजूटभाक् आसीत् । 'कोटीरो मुकुटे प्रोक्तः कोटीरः स्याज्जटासटे' इति रमसकोशः । तृणशब्दाद्बाल्यं णिच् ॥ अथ नलपक्षे—भरतो नटः स मध्येमार्गम् । अव्ययीभावः । 'पारेमप्ये-' इति निपातनादेत्वम् । अन्यैः पूजितोऽपि पूर्वेषां पूर्वेषां पूर्ववन्श्यानामास्पदं स्थानं विहाय इन्द्रप्रस्थापितं पदान्तरं तृणयन् कोटिप्रदं तमृतुपर्णे मत्वा तमेवाभ्यधावत् । भरतप्रोक्तं नटसूत्रं मधीत इति भरतः । 'प्रोक्ताल्लुक्' इति अणो लुक् । 'भरता इत्यपि नटाः' इत्यमरः । उपगीतिवृत्तम् ॥

श्यामाङ्गं गुणवत्त्वात्प्राणंसीद्धर्पकण्टकितः ।

आयोध्योऽपि ददर्श प्रभुं तमुच्चैर्गुणं भरतम् ॥ ५८ ॥

रामपक्षे—हर्षकण्टकितः स इत्यनुवर्तते । गुणवत्त्वात् मेघवर्णत्वात् श्यामाङ्गं रामं प्राणंसीत् । आयोध्यः प्रभुरपि । अयोध्याया राजा आयोध्यः । रामोऽपि उच्चैर्गुणं भरतं ददर्श । 'रोमाञ्जनं कण्टकितसमम्' इति मेदिनी । तारकादित्वादितच् । कथंभूतः । हर्षेण सरोमाघः । रामदर्शनजन्यहर्षेण रोमाक्षितः सालिकत्वात् । पितृदत्तराज्यं स्वत्वा तं प्रभुमेव शरणं चकार । यतः—'णमप्रहृत्वे शब्दे च' । लुङ् । उच्चैर्गुणमिति परिकरालंकारोऽयम् ॥ अथ नलपक्षे—हर्षकण्टकितः स भरतो नटः श्यामाङ्गं बाहुकम् अधिकगुणवत्तादर्शनाद्वन्दे । तदनु अयोध्याया राजा ऋतुपर्णोऽपि उच्चैर्गुणं

सा रावणान्तमार्च्छद्विनसा दायादपिञ्जना महु ।

आचक्रन्द परात्मश्रयणोत्था घातवर्णिनी तत्र ॥ ७८ ॥

रामपक्षे—विनसा दायादपिञ्जना सा महु रावणान्तमार्च्छत् । ‘अन्तः स्वरूपे निकटे नाशनिश्चययोरपि’ इति हैमः । रावणसमीपं जगाम । ‘दायादौ सुतबान्धवौ’ । ‘पिञ्जि हिंसायाम्’ । दायादानां बान्धवानां पिञ्जनं मारणं यस्याः सा । विगतनासिक-
योपलक्षिताम् । ‘द्राक्ष्मणु सपदि हृते’ इत्यमरः । महु शीघ्रम् । तत्र रावणसभायां सा शूर्पणखा परात्मश्रयणोत्थापातवर्तिनी आचक्रन्द सरोद । परात्मनो विष्णोः श्रयणं येषां ते परात्मश्रयणा वैष्णवाः पद्मवटीवास्तव्यमुनयः अस्तप्रतिकूलाः तदुत्थो य आघातः कदनं खगादीनां तस्य चरितस्य वर्णनशीलाः । वर्णयतेस्त्राच्छीत्ये णिनिः । भवदादि-
ष्टमुनिपुत्रभक्षणशीलाया मे तापसाभ्यां तत्र वसन्त्यां मुनिहिताभ्यां चतुर्दशसहस्रख-
रादिघातोऽकारि । सहासं मे दशा चैषा कृता इति वदन्त्यरोरीदिति रामायणकथा-
नुसंधेया ॥ अथ नलपक्षे—सा परा विवेकवती बुद्धिर्जातदायादपिञ्जनाविकौटिल्या
द्राक् रावणान्तं महामोहनृपतेः सकाशं जगाम । अविद्यासंघस्य महामोहमूलत्वात्
एव राजा समुज्जृम्भते । ‘प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्’ इति कोशस्त्वारसात्तुदधिष्ठानो
महामोह इति भीमांधनीयम् । रावयति रोदयति सर्वान् यमनगरवर्धित्वादिति महा-
मोहः स चाहंममतामूलकः तत्प्राप्तुर्यं तमःप्रधानेषु ज्ञेयम् । ‘विपश्यन्तःकृतेऽन्य-
स्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका’ इति काव्यप्रकाशे व्याख्यातम् । शुद्धलक्षणायां महामो-
हशब्दानुपादानम् । रावण एवायमित्यध्यवसानात् । विस्तरमीत्या बहुलं नोच्यते-
ऽस्माभिः । परात्मनो विष्णोः श्रयणं यस्य स नलस्तदुत्थो य आत्मीयाघातस्तद्वर्णिनी-
त्यर्थः । विपक्षवर्धकत्वात्तस्य आत्मनश्च हीयमानबलत्वादाचक्रन्द विललापेति तात्प-
र्यार्थः । गीतिः ॥

विगतस्पशत्त्वलघुतः को न कुलं घातयेन्मूढः ।

इत्थं संश्रुतकदनो मारीचं शिश्रिये जवतः ॥ ७९ ॥

रामपक्षे—किमाहेत्याह—विगतस्पशत्त्वलघुतः को मूढः कुलं न घातयेत् । अपि
तु सर्वोऽपि । ‘अपसर्पधरः सशः’ इत्यमरोक्तिः । विगतचारत्वेन लघुता यस्य सः ।
चारनेत्रविहीनः को मूढो राजा । त्वादृशः कुलं वंशं न मारयेत् । अपि तु मारयेदेव ।
इत्थं ‘कद वैक्लव्ये’ घटादिः । संश्रुतकुलनाशो गत्वा वेगेन मारीचं राक्षसं समुद्रकूले
वसन्तं प्राह—शिश्रिये कार्यार्थं सामपूर्वं शिश्रिये । इति पदव्यङ्ग्यम् । इत्यमिति त्यादा-
दीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् । जनस्थाने मायामृगो भूत्वा रामं वधयन्नेव दवीयोदेशं
गमय, अहं त्वामनुगत्वा तज्जायां हत्वा पारेसमुद्रं नीत्वा रंस्ये तथा सहेति । रामायण-
कथानुसंधेया । प्रबन्धोऽयमित्यपदघोलाः । इत्यमिति देहलीवीपन्यायेनोभाभ्यां
संबध्यते ॥ अथ नलपक्षे—समहामोहस्य तामसंराजसत्त्वान्महामोहः शब्दादिवि-
राघव ० ५

नटराजं तं भरतं ददर्श अद्वाक्षीत् । वाग्नादिकं दत्त्वा कृपया यशोऽर्थम् ।
आर्यावृत्तम् ॥

करुणं रसं प्रकटयन्भरतः सर्वान्व्यमूमुहत्तत्र ।

स्वर्गाततातवृत्तं प्रथयन्नस्यात्सहानुजः श्रमणि ॥ ५९ ॥

रामपक्षे—तत्र भरतः करुणं रसं प्रकटयन् विलपितं तातमुद्दिश्य कुर्वन् सर्वा-
न्मुनिसहितान् व्यमूमुहत् मोहयामास । कथंभूतः सः । स्वर्गाततातवृत्तं प्रथयन् । कथं-
भूतं वृत्तम् । श्रमणि श्रमणककथायुक्तम् । शीघ्रं राजा नृतोऽभूत् इत्यंभूतः सहानुजो-
ऽस्यात् । हा हेति आर्तनादभाक्कृष्णरसं व्यजयन् लक्ष्मणादीन् मोहयामास । स्वर्गात-
दशरथचरितमेव ह्यापयन्तत्र तस्यां ॥ अथ नलपक्षे—नवरस्यां करुणं रसं प्रकटयन्
तत्र सभायां सर्वान्मोहितवान् । स्वर्गातर्तुपणंतातस्य चरितं विस्तारयन् तद्रूपासुसंवा-
नेन स्वभ्रातृयुक् बहुव्यधितलीलादर्शनश्रमणं यथा स्यात्तथाऽस्यात् । स्वर्गातेत्यत्र ऋतु-
पणंसेति शेषः । गीतिवृत्तम् ॥

वाष्पायमाणकण्ठो रामो राजाधिराजोऽसौ ।

ववृते तदा बहुतपास्तस्मै राज्यं समर्पयामास ॥ ६० ॥

रामपक्षे—असौ रामस्तदा वाष्पायमाणः । आर्याश्च (?) ‘वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने’
इति क्यङ् वाष्पमुद्धमतीत्यर्थः । ववृते बभूव । बहुतपाः । ‘तपस्तपसि संतापे’ इति हैमः ।
‘तप संतापे’ । ‘सर्वघातुभ्योऽसुनू’ । बहुसंताप इत्यर्थः । तस्मै भरताय अयोध्याराज्यं
त्वमेव शाधि अहं नायामीति पितृदत्तत्वात्तुभ्यं तावत्कथयित्वा समर्पयामास । तत्प्रे-
म्णातुपत्तुतोय ॥ अथ नलपक्षे—राजाधिराजोऽसौ नल एव संप्रति नीलरूपत्वाद्गमः ।
‘रामो नीलचारुसिते त्रिषु’ इति कोशः प्रागुक्तः । ‘नानार्थे तात्पर्याद्विशेषावगतिः’ इति
भाष्यादत्र नीलार्थे तात्पर्यम् । [सर्वे]दत्त्वान्नलस्य नीलत्वं तादृग्वहुगुणं दृष्ट्वा नटं परसेव-
कत्वाद्गृष्टराज्यत्वात् । ‘रा दाने’ । घञर्थे कविधानम् । राणं रः रस्य ऋतुपणंदानस्य आज्यं
घृतं बहुलं घृतं समर्पयामास । ददावित्यर्थः । वीरसेनदमयन्त्यादिस्वरूपदर्शनात्तादवस्थ्या-
न्नाप्रारम्भे इति भावः । ‘घृतमाज्यं हविः सर्पिः’ इति कोशः । उद्गीतिवृत्तम् ॥

स तु पादुकापुरस्कृन्नन्दिग्रामे तदीयभक्तियुतः ।

आदेशकारिजनतापुरस्कृतस्तीर्थभात्रेमे ॥ ६१ ॥

रामपक्षे—स तु नन्दिग्रामे रेमे । कथंभूतः । पादुकापुरस्कृतं तदीयभक्तियुतः आदे-
शकारिजनतापुरस्कृतः । तीर्थभाक् । पादुकां पुरस्करोतीति उपपदसमासः । ‘क्विप्वा’ इति
क्विप् । तीर्थशब्देन गुरुः रामपादुकां पुरस्कृत्य भक्तियुतस्तदीयशब्देन पादुकापरामर्शः ।
त्यदादीनां पूर्वपरामर्शकत्वात् ‘पुरस्कृतः पूजितः स्यात्’ इति हैमः । आदेश आज्ञा तत्का-
रिणी या जनता तया पूजितः राज्यं भवतामेव भवद्दासोऽहं यावदागमं पुरमविशन्नेव
पादुकाकिंकरो भवदाज्ञया शासिष्यामि राज्यमिति निगद्य निर्वर्त्य नन्दिग्रामे वसन् रा-

षयग्रामसकाशं गत्वा स्वप्ने विषयमृगतृष्णासमूहं तस्मै नलाय तत्र द्रुतं प्राहिणोत् । मरीचीनां विकारो मारीचम् । 'मृगतृष्णा मरीचिका' इत्यनुशासनम् । मध्याह्नार्के सैकतपुञ्जोऽपि पयःपूरत्वमापद्यते इति प्रसिद्धम् । तदस्मिन्नास्तीति विषयग्राम एव मारीचः । अर्शआद्यच् । निद्रावस्थायां रामं श्यामाङ्गं मिथ्याभूतमारीचं दर्शयध्वम् । निग्रीयाध्यवसानरूपातिशयोक्त्यलंकारेणोपमानमात्रं शिष्यते भरतानुशासनात्काव्यप्रकाशे 'विहायसि विहारिणी लसतु नाम सौदामिनी' इत्यादि दृष्टान्ता द्रष्टव्याः । आनृशंस्येन नृशंसत्वादयोजिता इति नलेन महामोहसेनाकदनं कृतं पूर्वम् । इदानीं विषयग्रामं मारीचं परिणतौ मिथ्याभूतं साकेते नलाभ्यासे प्रेषयामासेत्यर्थः । उपगीतिवृत्तम् ॥

अभ्यर्थितस्तु तेन प्रोद्विग्नमना गतो रामम् ।

महसान्धमाक्षिपन्तं सगरं प्रैक्षिष्ट गत्वा सः ॥ ८० ॥

रामपक्षे—तेन रावणेन तु निश्चयेन अभ्यर्थितो मारीचः प्रोद्विग्नचित्तः पञ्चवटीस्थं रामं गतः पूर्वं रामचरितश्रवणेऽपि यदासौ नामंस्त तदा तस्मादेव मर्तव्यमिति निश्चित्य गतोऽयमिति प्रोद्विग्नचित्तपदेन ध्वन्यते । कथंभूतः । महसा तेजसा ज्ञानप्रकाशेन अविद्यान्धकारमाक्षिपन्तं गत्वा रामं प्रैक्षिष्ट स प्रशब्दो दूरवाची । 'क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि' इति कोशवाक्यम् । कथंभूतम् । सगरम् । 'गृ शब्दे' । 'ऋदोरप्' । गरेण मुनिस्तवेन सहितम् । मुनिभिः स्तूयमानमित्यर्थः ॥ अथ नलपक्षे—तेन महामोहेन राज्ञा तु निश्चयेनाभ्यर्थितः शब्दादिविषयग्रामरूपो मारीचः प्रोद्विग्नमना भीतचित्तो रामं नलं गतः । कथंभूतम् । महसा ज्ञानप्रकाशेनान्धमविद्यान्धकारमाक्षिपन्तम् । परया सात्त्विकबुद्ध्याश्लिष्टम् । स विषयरूपमारीचः प्रैक्षिष्ट । स्वप्ने इति शेषः । राज्यलक्ष्मीं दृष्ट्वा चित्रां हरिं ध्यात्वा प्रबुद्धः सन् मारीचं फल्गूकृत्य व्यनीनशत् । प्रत्युत्तरेणाश्वपालादिस्तुत्या युक्तं प्रैक्षिष्ट मारीचः ध्यानविषयत्वे हरेर्विषयग्रामो वरीमृशीतीत्यर्थः ॥

निस्तर्हणं चिकीर्षन्प्रार्थितमपदिश्य कान्तायाः ।

प्रतिदूरं प्रणियातोऽमुष्य पलाशोद्विषन्तर्हि ॥ ८१ ॥

रामपक्षे—कान्तायाः सीतायाः प्रार्थितं प्रकृष्टकनकमृगमानयेति याचितं व्यपदिश्य लक्ष्मीकृत्य तस्य मारीचस्य निस्तर्हणं निहननं चिकीर्षन् रामो मायाविना वधितोऽतिदूरं प्रणियातोऽभूत् । कथंभूतः । अमुष्य पलाशो द्विषन् वैरी । पलमश्रातीति पलाद । 'अश भोजने' । 'क्विप् च' इति कर्तरि क्विप् । 'द्विषः शतुर्वा' इति पक्षे षष्ठी । प्रणियात इति 'नेर्गेद-' इति णत्वं बोध्यम् ॥ नलपक्षे—कान्तायाः परस्या बुद्धेरपसारणरूपं प्रार्थितमपदिश्य स्वप्ने विषयव्यतिकरस्य निहननं कर्तुमिच्छन् दूरमतिक्रान्तोऽतिदूरं स्वहृत्पद्मवर्ती साक्षी चिद्रूपस्तं प्रणियातः शरणीचक्रे । कथंभूतो नलः । अमुष्य पलाशो रक्षोरूपविषयव्यतिकरस्य संसारहेतोर्द्विषन् शत्रुः । उपगीतिः ॥

ज्यमशिपुंरत इति भावः ॥ अथ नलपक्षे—तु पुनः स नलो द्वितीयपक्षे तस्यैव प्रक्रान्तत्वात्स इति नलः परामृश्यते । तु पुनः स नलः ऋतुपर्णपादुकापुरस्कृत प्रतिदिनं प्रणामकारी बाहुकरूपत्वात् । नन्दिप्रामे नन्दिनो हर्षका प्रामा यन्नगरस्याभितः सन्ति तादृशे इति बहुव्रीहिः । तत्र वसन् । 'दुनदि समृद्धौ' णिनिः । अत इतिर्वा । रेमे व्यलासीत् । कथंभूतः आदेशकारिजनतापुरस्कृतः सर्वेऽश्वपालास्तदीयास्तदीयकिंकरा राजादेशादभूवन् । यतः तीर्थभाक् सरय्यादिस्नानी । आर्यावृत्तम् ॥

अथ कासारे नलिनी विनायकेन व्यदर्शि तदा ।

अवलम्बितजाग्रता प्रत्यूषे घूर्णमानतनुः ॥ ६२ ॥

अथ भरतविसर्जनोत्तरं चित्रकूटपर्वतकदेशे स्नातुं गतेन रामेण कासारः कश्चित्पद्मिनी-मण्डितोऽदर्शि । वेः पक्षिणो गरुडस्य नायकः श्रीशस्तेन रामेण । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हार-मध्यमणावपि' इति विश्वः । तत्र कासारे तडागे काचिनलिनी कमलिनी नलमस्यास्तीति नलिनी व्यदर्शि दृष्टा । दृशेधिष् । कथंभूता । अवलम्बितजाग्रता । 'कृतद्वितसमासे-भ्यः संबन्धामिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तः । प्रत्यूषे प्रातःकाले । अवलम्बिता आभिता जाग्रता विकासो यया सा । रात्रौ पद्मानां संकोचात् । पुनः कथंभूतः । घूर्ण-मानतनुः 'घुण घूर्ण भ्रमणे' । वायुवशाद्भ्रमन्ती मूर्तिर्यस्याः सा । एतामेव पुनर्वर्ण-यिष्यति कविर्नलपक्षे ॥ अथ नलपक्षे—यदा नलो विहाय जामां गतोऽभूत् ततः कावस्था दमयन्त्या अभूदित्याह—यत्र जीर्णसभामध्ये नलः शिश्ये । तया सह तत्र विदुरे कासार आसीत् । कासार इति सप्तमी गङ्गायां घोष इतिवत् । उक्तं हि भाष्ये—स्राधकतमसूत्रे व्यर्थोभूतेन तमन्ग्रहणेनेदं शापितम् । 'कारकाधिकारे गौणमुख्यन्यायो न प्रवर्तते' इति परिभाषा । गङ्गायां गावः । कूपे गर्गकुलं सेनेत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः । क-स्यानन्दस्यासार आगमो यस्मादिति यौगिकोऽयं कासारशब्दः । विनायकेन केनचित्कलि-विधिकरेण पक्षिश्रेष्ठरूपधारिणा हृतनलचौरवरेण सरसि तन्निकटे तस्मिन्काले नलिनी नलः पतितत्वेनास्या अस्तीति । अत इतिर्मल्यार्थः । 'ऋत्रेभ्यः' इति ङीप् । नलपत्नी । दमय-न्तीत्यर्थः । व्यदर्शि दृष्टा । नलगमनानन्तरं प्रातः प्रबुद्धा । कथंभूता । अवलम्बित-जाग्रता इत्यादिविशेषणानि प्राग्वत् । पतिदर्शनाभावात् घूर्णमानमूर्तिः । भ्रमचित्तत्वेन व्याकुला 'कां दिशं यामि हा विधे किं करोमी'ति वचनात् । कलिदूतस्तु दमयन्त्यो- (दंपत्यो)र्वियोगदुःखं दृष्ट्वा जहर्षेति भावः । उपगीतिरुत्तम् ॥

वनजातकान्तिपूरादूरपतित्वात्सचाप्पजला ।

शवरकरानभिमृष्टा साक्षान्मन्दाकिनी यस्मात् ॥ ६३ ॥

रामपक्षे—त्रिमिविशेषकमिदं बोध्यम् । पुनः कथंभूता । वने जले । 'जीवनं भुवनं वनम्' इति कोशः । जातः कान्तिपूरो यस्याः सा । 'पूरधुरप्रचुकाश्च' इति त्रिकाण्व्याम् । अदूरपतिसूत्रत्वात् । 'वाष्पमश्रु च' इति कोशः । प्रातर्नदीतडागादौ

अतिलक्ष्मणान्तसंस्था क्रन्दं पर्यूह्य कान्ता सा ।

स्वाम्यास्ते शत्रुहतिः परं प्ररक्षेहि शीघ्रमित्यवदत् ॥ ८२ ॥

रामपक्षे—अतिलक्ष्मणान्तसंस्था सा सीता क्रन्दं पर्यूह्य हे देवर, शत्रुहतिर्मम स्वामी आस्ते । परं स्वामिनं प्ररक्ष शीघ्रमिहि गच्छेत्यवदत् । 'तु हि च स्म ह वै पाद-
पूरणे पूजने स्वति' इत्यमरः । अतिशयितप्रशस्त्यासां लक्ष्मणश्चेति कर्मधारयः ।
'अन्तः स्वरूपे निकटे' इति 'हैमः । रामसंघुषितमाचर्य यतो मारीचः प्राणान् जहौ
इति सीता वध्राम ॥ अथ नलपक्षे—सा प्रसिद्धा परा कान्ता नाली अतिशयितश्री-
मभिकटसंस्था परा आत्मप्यानवशात्पलायितायास्तस्याः क्रन्दं पर्यूह्य वितर्क्य शत्रूणां
हतिर्यतस्तादृशो मुकुन्द आस्ते तमेव शीघ्रमिहि प्रपद्यस्व प्ररक्ष उपसर्गाद्गोपाय भौतिकं
पिण्डमित्यवदत् । उपगीतिः ॥

अतिलक्ष्मणो न मेने प्रभाववित्तस्य तद्वचनम् ।

समुदासिष्ट त्वराणीविजनासीनोऽपरां शोचन् ॥ ८३ ॥

रामपक्षे—तस्य प्रभावविदिति लक्ष्मणः तद्वचनं न मेने । तर्हि किमकरोदि-
त्याह—त्वराणीविजनासीनः अपरां छायासीतां शोचन् कीणपो मामन्तरेण हरिष्य-
तीति शोचन् । कथंभूतः । प्रभाववित् त्रिलोकीसंहारेऽपि समर्थः । प्रभुणा इतः क-
व्यादः तदनुकरणीं विलपति सा तु वाक्पाटवं यदाकार्पातदापासरदित्यर्थः । आसे-
र्त्तु ॥ अथ नलपक्षे—केवलवृत्तये ऋतुपर्णं विना श्रीमतोऽन्यानतिक्रान्तः अतिल-
क्ष्मणः श्यामाश्रस्तस्य साक्षिचैतन्यस्य प्रभाववित् तद्वचनं सात्विकधीवचनं न मेने इति
न । अपि तु मेने इति काकुः । स्वप्नावस्थायामिति शेषः । अपरां शोचन् विषयव्यतिक-
रेण तुच्छापरा मां श्रंशयितुमागता ध्यानानुभावादात्मनः क्रन्दन्ती दुर्दशापलायितेति
कष्टंवेति शोचन् । शेषं समानम् । उद्गीतिः ॥

घलवन्तमरिं हत्वा निरवारीदुत्तमश्लोकः ।

रावण इह चावसरे भिक्षुवपुस्तानुपासार्थीत् ॥ ८४ ॥

रामपक्षे—उत्तमश्लोको रामः मायापारीणत्वादलवत्तां मरीचस्य । परिकरालंकारः ।
घलवन्तं मारीचं हत्वा निरवारीत् आहादित् । 'आहादने निर्वृणोति' इति भट्टमल्लः ।
च पुनः इहावसरे भ्रातृद्वयरहितसमये भिक्षुवपुः संन्यासिरूपो रावणः तामुपासार्थीत्
आजगाम ॥ अथ नलपक्षे—उत्तमश्लोकः पुण्यकीर्तिर्नलः घलवन्तं विषयव्यतिकरमरिं
हत्वा निरवारीत् । 'निर्वाक् परमानन्दे' इति शब्दार्णवः । च पुनरिहावसरे अभिक्षुव-
पुर्महामोहः गृहिमेदः नलकृतेनानुशयेन मरिष्यतीति रागवतीं तां बुद्धिमनुनेतुमुपा-
सार्थीत् । उपगीतिः ॥

बहुधा प्रतार्य जहे छायां शोशुच्यमानां ताम् ।

खगराजमात्रशरणां त्रिकूटधरकेतनो दुष्टः ॥ ८५ ॥

वाष्पोद्गमो भवति । नीहारवत् ततोऽम्बुकणाः परिस्रवन्ति । तत्र कविस्त्रेक्षते—
 खण्डिता नायिकेव पद्मिनी स्त्री सरोद सवाष्पजला मन्ये । पुनः कथंभूता । शवरक-
 रानभिमृष्टा शवरकरेण किरातादिहस्तेन वृषलादिवारणान्मुनिभिर्मन्दाकिनीजलत्वाद-
 नभिमृष्टा अस्पृष्टा । तमेवार्थं द्रढयति—यतः साक्षान्मन्दाकिनी तत्समीपस्थानां तत्प्र-
 चावत्वात् सरस्यादीनाम् । अतो नीचस्पर्शरहिता ॥ अथ नलपक्षे—कथंभूता सा दम-
 यन्ती । ‘क्षै जै पै क्षये’ धातुः । जनेर्जायतेक्ष के तुल्यं जात इति रूपं भवति । वने
 जातः क्षीणः कान्तिपूरो यस्याः सा क्लेशाधिक्यात् सवाष्पजला अश्रुवर्षवर्षिणी दूरप-
 तित्वात् । ‘मन्दाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः’ इत्यमरः । भ्रमन्ती वने शवरं
 कामुकं दृष्ट्वा भस्मीचकार पातिव्रत्येन शापास्त्रायाः न तु तत्स्पृष्टासीत् । तत्र हेतुमाह—
 साक्षाद्गौरीव सतीव मन्देषु मूढबुद्धिषु आकिनी । ‘अक अग कुटिलायां गती’ ‘सुप्य-
 जातौ’ इति णिनिः । कुटिल्यामिनी । ‘दुष्टेषु मायाचारो मायया वर्तनीयः’ इत्युद्योने
 विदुरवाक्यं परो धर्मः । एवं शवरकरेणास्पृष्ट्वाभिप्रायचेष्टादर्शनादेव चचण्डे ।
 उपगीतिः ॥

अजगरगुप्तिपरोऽपि प्रियभक्तेः खण्डकोऽपि विधुः ।

स नलिन्या विधुरासीच्छेषितभूतिः क्षणे तस्मिन् ॥ ६४ ॥

अजगरगुप्तिपरोऽपि अपि पुनः प्रियभक्तेः खण्डकोऽपि विधू राक्षस इव बभूव ।
 नलिन्यास्तस्मिन् क्षणे शेषितभूतिरासीत् । ‘अजा विष्णुहरच्छागाः’ इत्यमरः । ‘गृशब्दे’ ।
 गरुणं गरः । ‘ऋदोरप्’ । गोपनं गुप्तिः । गरश्च गुप्तिश्च गरगुप्ती अजस्य शिवस्य वर्णेन-
 रक्षणपरोऽपि कालकूटदाहशमकत्वाद्गुप्तिपरोऽपि प्रियस्य रवेर्भक्तेः खण्डकः । ‘खडि
 खण्डने’ । रात्रिकरत्वात्संकोचकरत्वात् । ‘विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे’
 इति हैमः । राजा चन्द्रोऽपि । स प्रत्यूषे तु धूसरकान्तित्वात् शेषिता कलावशेषा
 भूतिः संपत्तिर्यस्य स शेषितभूतिः शङ्के नलिन्याः शापादिव तीक्ष्णकान्तिरासीदिति
 व्यज्यते । ‘शिष असर्वोपयोगे’ । इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानं शेषपदार्थः । एवं नलिन्याः
 पद्मिन्या राक्षस इवासीद्दूसर इति फलितोऽर्थः ॥ अथ नलपक्षे—भ्रमन्त्या वने दम-
 यन्त्या अजगरप्रस्ताया असिना तं हत्वा रक्षापरोऽपि तत्कर्षणाद्वादकत्वाद्विधुरपि
 व्यभिचारचित्तत्वात् नलखण्डकत्वात्तस्य नलिन्या विधुरिव राक्षस इव क्रुद्धया तया पते-
 त्युक्तत्वाद्भस्मावशेषीभूतः तत्र क्षणे शेषितभूतिरित्यासीत् । काव्यलिङ्गरूपकालंकारयोः
 संसृष्टिः । एतेन दमयन्त्याः पातिव्रत्यमाहात्म्यं ध्वन्यते । उपगीतिवृत्तम् ॥

मुनिमण्डलान्तरगता जाताहादा चिरेण पुनः ।

कृतसौहित्या रुचिरा क्षणेन नष्टं तदादर्शत् ॥ ६५ ॥

रामपक्षे—प्रातर्मुनिमण्डलमध्यगता स्नानकालेऽचिरेण पुनर्जाताहादा सत्सङ्गात्

रामपक्षे—त्रिकूटधरकेतनो दुष्टः बहुधा प्रतार्य शोशुच्यमानां छायां तां सीतां जहे । कथंभूताम् । खगराजमात्रशरणाम् । 'अहार्यधरपर्वताः' इति कोशः । त्रिकूटाचलवासी दुष्टः कितवः । 'कित निवासे' । भावे ल्युट् । मध्येमार्गं जटायुमात्रशरणां दाशरथप्रीतिविचाराद्रावणेन घोरं युद्धं कृत्वा प्राणत्यागी स ईदृशः शरणं रक्षणं यस्याः सा शरणं रक्षणः नान्यः कोऽपीति व्यञ्जयितुं मात्रशब्दः । हा रामेति शोशुच्यमानाम् । शुचैर्यदन्तात्कर्तारि शानच् । विहायसा रथेन नीयमानां तां जहे ॥ अथ **नलपक्षे**—त्रिकूटधरकेतनो दुष्टो महामोहः त्रयः कूटा इव कामक्रोधलोभा यस्य तादृशधरनिवासी प्राणिदेहूपोऽधरः । 'त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः' इति भगवद्वाक्यात् । रोरूपमाणां रागवतीं बुद्धिं मा कृथा इति बहुधा प्रतार्य जहे । शीघ्रं पौनःपुन्येन शोचन्तीं तां रागवतीं बुद्धिम् । कथंभूताम् । खगराजमात्रशरणां खगराजस्य मा लक्ष्मीः शोभा । 'लक्ष्मीः संपदि शोभायाम्' इति हैमः । तां त्रायत इति खगराजमात्रः स विष्णुः शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' । ल्युट् । घातसाधनं यस्याः सा । हरिनामशरणा एवं तां हातुं पारयन्तीति गूढोऽभिप्रायः । विशेष्यं विनापि बुद्धिस्थविशेषणपदानि प्रयुज्यन्ते इत्यर्थवत्सूत्रे ज्ञापितं सूत्रकारेण । शब्दरूपशब्दस्य विप्रकृष्टस्यानुवृत्तेरभावात् । अतएवोद्योगपर्वणि विदुरवाक्यम्—'एकया द्वे विनिर्जित्य त्रींश्चतुर्भिर्विशं कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा च सप्त जित्वा सुखी भव ॥' इति । विशेष्यमत्रापि नास्ति । उपगीतिः ॥

हिंसीरमध्यसंस्था ह्यशोकवनिकागता रामा ।

आश्रयमेवाशोचत्पौरस्त्यं ध्यानमूकत्वा ॥ ८६ ॥

रामपक्षे—हिंसीरं राक्षसीवृन्दं तन्मध्यसंस्था अशोकवनिकागता रामा सीता ध्यानेन मूकत्वं यस्याः सा ध्यानमूकत्वा हि निश्चयेन पौरस्त्यं पतिं राममाश्रयं शरणमेवाशोचत् ॥ अथ **नलपक्षे**—नास्तिक्यमदक्रोधादि हिंसीरमध्यसंस्था हि ध्यानमूकत्वा रागवती धीः अशोकवनीतः तत्राशोकवृक्षसमूहान्तराले जनाश्रयोऽभूत् तत्रस्थः कं सुखं सखदे । 'केणः' इति ह्रस्वः । तत आगता तिरस्कृता नलेन पौरस्त्यमाश्रयमेवाशोचत् स दुर्जयो वैरिसेनिः कदा मया भग्नः करिष्यत इति । उपगीतिः ।

श्यामाङ्गो व्यावृत्य व्यचिनोदपरां रजोव्याप्तः ।

नापश्यद्व्यलपच्च प्रादर्शलक्ष्मणं तत्र ॥ ८७ ॥

रामपक्षे—रजोव्याप्तः श्यामाङ्गो रामः मेघश्यामत्वात् अपरां छायासीतां व्यचिनोत् अन्वेषयामास । 'संवीक्षणं विचयनम्' इत्यमरः । तत्र नापश्यत् लक्ष्मणं प्रादर्शत् । च पुनर्व्यलपत् । दीपकालंकारः । भावशबलता च व्यङ्ग्या ॥ अथ **नलपक्षे**—श्यामाङ्गो बाहुको नाम जाग्रदवस्थायां ज्ञानकर्मेन्द्रियव्यापारवृत्तां प्रकाशते । जाग्रदवस्थां ध्वनयितुमेव कविना रजोव्याप्तमिति पदं प्रयुक्तम् । एतत्प्राचीनपथेष्वत एव स्वप्नावस्था ध्वनिता रजोव्याप्तो व्यावृत्य निवृत्य पूर्वव्यापारात् अपरां राजसीं धियमन्विवेष ।

कृतघौहिला कृतं सौहिल्यं प्रीणनं तोषो यया सा रुचिरा सौन्दर्यवती सा नलिनी नष्टे
स्वगृहेषु कृतागमं मुनिमण्डलं तत्समयेऽदर्शत् ददर्श ॥ नलपक्षे—अजगरं भस्मी-
कृत्याप्रे वनं गता सा दमयन्ती अतर्कितमाश्रमस्थं मुनिमण्डलं दृष्ट्वा तदन्तरगता क्षुत्त-
द्रव्याप्ता तत्कृतातिथ्येन जाताद्वादा पुनरचिरेण शीघ्रं कृतघौहिला कृतकृतिक्रिया
रुचिरा तदा क्षणेनैव तन्मुनिमण्डलमन्तर्हितं ददर्श । उपगीतिः ॥

वाताधूतोदचलत्कान्तारनतिः सुबाहुसार्धपरा ।

करिवरयूथाद्भीता प्रोदचलदूरतोऽपि ततः ॥ ६६ ॥

रामपक्षे—सा रामदृष्टा नलिनी वाताधूता कान्तारगतिः सुबाहुसार्धपरा उदच-
लत् । वातेन कम्पिता सा कान्तानां स्त्रीणां निमग्निलादरा शीघ्रा गतिर्यस्यां सा मुनि-
पत्नीकृतावगाहा सुबाहुनां शोभनभुजलतानां स्त्रीणां सार्धं एव पर उत्तमो यस्याः सा ।
'दूरानामोत्तमाः पराः' इत्यमरः । उदचलत् । 'चल कम्पने' लट् । चकम्पे । ततो दूर-
तोऽपि करिवरयूथाद्भीतातीव प्रस्ता मामुच्छेदयेयुरिति वेपथुं भेजे मन्ये वाताधूता न
कम्पमाप्ता । अपि तु इत्थं विचिन्त्येत्युपेक्षालंकारो ध्वन्यते काव्यप्रकाशे ॥ नलपक्षे तु—
मुन्यन्तर्धानानन्तरं चक्रवातव्याधूता तर्हि । 'कान्तारोऽस्त्री महावनम्' । कान्तारे महारण्ये
गतिर्गमनं यस्याः सा । सुबाहुषेदिराजस्वसार्धं चेदिषु गच्छन्तं पथि प्राप्य तत्परा रात्री
दैववशात्करियूये तत्र प्राप्ते तैर्जिघांसितेऽकल्याणीति दिने दृष्टा प्राक् दन्तिदृन्दाद्भीता
पथाहुष्टेभ्यो विरुद्धभाषिभ्योऽपि सुनीता प्रकर्षेण चकम्पे इति भावः । अत्राजीघ्र
ततोऽपि दूरम् । आर्यावृत्तम् ॥

सा चैलपण्डघात्री दोधूयितमाप दौर्जनात्सङ्गात् ।

चेदीशो जननीं तां विभृयात्तर्हि स्थितिं दध्याम् ॥ ६७ ॥

रामपक्षे—पुनः कथंभूता सा नलिनी आसीत् । चैलपण्डघात्री सा दौर्जनात्सङ्गात्
दोधूयितमाप । 'चैलं वल्लेऽधमे त्रिषु' इत्यमरः । चैलाश्च पण्डाश्च ये केचित्प्रातुमागताः
कासारं तेषामपि सौगन्ध्येन परमेण घात्री पोषयित्री । दधातेस्तृच् । 'ऋन्नेभ्यः' इति
स्त्रीप् । तत्र दुर्जनसङ्गात् अतिकम्पमाप । कैश्चिच्चालितापि तदा कथं दध्यौ चेद्यदि जन-
नीनामीशो मामिति शेषः । विभृयात् विचिन्त्य स्वहस्ते धारयेत् तदैवाहं स्थितिमुत्त-
मरक्षो दध्यां धारयेयम् । 'असद्युत्तमः' इत्यत्र व्याख्यातम् । प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने
चोत्तमः स्यादस्मदि । अतोऽहमिति परं लज्जम् । अजा माया तत्प्रभुरपि राम एव
जातिस्मरा सा नलिनी मनसा सस्मर । चेदीशस्य रामस्य इनोऽकारो बाहुदेवो यस्याः
सा ईश्वरी सीता जगज्जननी मां धारयेत् तदैवाहं स्थितिमती स्यामिति तात्पर्यं मम मोक्षः
स्यात् ॥ अथ नलपक्षे—वज्रखण्डघात्री । 'चैलं चैलं पण्डखण्डौ हनूमान् हनुमानपि'
इति द्विरूपकोशः । सा दमयन्ती दुर्जनसार्धं बाहसङ्गात् अतिकम्पं प्रापत् । दुर्जनस्या-
यम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अतः परं सा चिन्तां चक्रे । विस्तीर्णकान्तारीभूतचेदिनगरं प्र-

मंहतामपि शोचावेशात् कदाचिद्रजोगुणव्यतिपन्नो जायत एवेति सूचितम् । 'मनसो निग्रहं मन्ये वायोरेव सुदुष्करम्' इति गीतासु । तत्र नापश्यद्रागाकुलो दमयन्तीत्य-
मिभूतां विचिन्वन्नपि लक्ष्मणमृतुपर्णं प्रणामार्थं प्रादशत् । उपहरे दमयन्तीप्रेम्णा व्यल-
पच । उपगीतिः ॥

कृतसंभापोऽनेन प्राभ्राम्यत्कानने प्रचरन् ।

खगराजगतिं कृत्वा व्यायतदोषं कवन्धमथ ॥ ८८ ॥

प्रसमानं निजमूर्तिं प्रैक्षिष्ट विकर्तनेन पुनः सः ।

युक्त्या युक्त्वा व्यचरत्स कानने श्रीमतां धुर्यः ॥ ८९ ॥

(युगम्)

रामपक्षे—कानने प्रचरन् अनेन कृतसंभाषः प्राभ्राम्यत् दूरदेशेऽग्रमीत् । प्र-
शब्दो दूरवाची । युगमश्लोकेनान्वयः । सीतां व्याहृतकदुर्वातां सौमित्रिराचष्ट अतोऽहं
निरगन्मिति । पुनरप्रे गतौ मध्येमार्गं जटायुषा किञ्चित्संभाष्य तद्वति वैकुण्ठीयां
विधाय । अयाप्रे व्यायतदोषं कवन्धं रामः प्रैक्षिष्ट । कथंभूतम् । व्यायतदोषं योजना-
यामबाहुम् । पुनः कथंभूतम् । निजमूर्तिमात्मदेहं प्रसमानं मध्ये पातात् । पुन-
र्विकर्तनेन तद्बाहुच्छेदेन युक्त्या युक्त्वा संयोज्य पुनः श्रीमतां धुर्यो रामः स कानने
दण्डकवने व्यचरत् ॥ अथ नलपक्षे—अनेन ऋतुपर्णेन कृतसंभाषः कुत्रचिप्ररोपवने
महति प्रचरन्नभ्राम्यत् । पुनः कथंभूतः । श्रीमतां विज्ञानसंपत्तिमतां धुर्यः स नलः कदा-
चित्पश्चाशत्कोटियोजनपृथ्वीमण्डलव्यापकत्वादीर्घभुजमिव । केन विषयसुखेन । 'सुखशी-
र्षजलेषु कम्' इति विश्वः । बन्धः संसारबन्धो यस्मात् तमीदृशं निजमूर्तिं प्रसमान-
मिव प्रैक्षिष्ट स्वप्ने जागरेच तदा खगराजगतिम् । 'खं ब्रह्म' इति श्रुतेः । खेन गरो वर्णं न
यस्य स चासावजय्य तद्वति तदवबोधं युक्त्या करणभूतया तं कवन्धं ज्ञाना-
सिना विकर्तनेन संयोज्य कानने । 'सख्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः । केनानन्देनाननं
जीवनं यतः । 'अन प्राणने' ल्युट् । तत्र ज्ञानात्मके परे ब्रह्मणि व्यचरत् । इत्थं नलो
चष्टन इति भावः । उपगीतिः ॥

शबरीकृतसंवादो गतिदोऽज्ञानां परं सरोऽजुषत ।

सावरजो धुर्यमतिर्विलक्षणं कान्तिपूरवहम् ॥ ९० ॥

रामपक्षे—शबरीकृतसंवादः अज्ञानां गतिदः सावरजः धुर्यमतिः विलक्षणं का-
न्तिपूरवहं सरः अजुषत ॥ नलपक्षे—निगीर्याभ्यवसानरूपातिशयोक्त्यलंकारः । अहं
तां शबरीं कदाचिच्छ्लोकतमःप्रादुर्भावेन तथा कृतसंवादः गत्वा रात्रौ पुष्करं हन्यां
वा इत्यादि तत्संवादः पुनर्जागरे तद्विधूय अज्ञानां गतिदो ज्ञानद्वारा परं सर आनन्द-
रूपं ब्रह्मसरः अजुषत असेवत । सावरजः शूद्राश्वपालान्तरसहितः । धुर्या मतिर्यस्य सः ।
कथंभूतं सरः । विलक्षणमनिर्वचनीयं कान्तिपूरवहं कोटिसूर्यसमप्रभम् । 'तमेव भान्त-

तिष्ठासती चेदिपाश्वेदीनामीद् चेदीद् तस्य चेदीशः इनः । 'इनः सूर्यं प्रभौ राजा' इत्यमरः । प्रभ्वी जननी मन्मातृभगिनी सुबाहुमाता मां विभृयात् तर्हि अत्र कंचित्कालं स्थितिमात्तरक्षां दध्यां नान्यथा । अरं दध्यामिति पूर्वव्याख्या । 'ईश ऐश्वर्ये' । कर्तरि क्तिप् । सभङ्गः श्लेषो विचित्रः शब्दालंकारः । दोधूयितमिति । 'धूञ् कम्पने' । अस्माद्यङन्ताङ्गावे कप्रत्ययो बोद्धव्यः ॥

एवं विचिन्तयन्ती तथावनं खल्ववारुणत्पुरगा ।

पुण्यश्लोकोत्तंसः पौरविमर्दं जहन्मनसा ।

अनसूयाभर्तारं दृष्ट्वा गत्वाभ्यवन्दिष्ट ॥ ६८ ॥

रामपक्षे—युग्मश्लोकेनान्वयः । एवं पूर्वोक्तं विचिन्तयन्ती पुरगा । 'पुर अग्रगमने' पुरतीति पुरः । 'इगुपधात्कः' । 'गमेर्ङः' । 'अन्येषामपि दृश्यते' । पुरं ब्रह्मादिदेवाग्नेसरं रामं गच्छतीति पुरगा खलु निश्चयेन तथा तेनैव प्रकारेणैव अवनं रामहस्तप्राप्तिरक्षणमवारुणत् प्राप । 'अवरोधस्तिरोधाने प्राप्तावन्तःपुरेऽपि च' इति विश्वः । 'विदत्ते विन्दति प्राप्तौ भवनेवपुषद्विच(?)' इति हैमः । भक्तचिन्ताज्ञेन प्रभुणा रामेण स्नानं कुर्वता सीतार्थं विचिन्त्यात्तागृहं गत्वा तस्यै भ्रमद्भ्रमरशोभिनी दत्तेति भावः ॥ **नलपक्षे**—सा दमयन्ती विचिन्तयन्ती चेदिपुरगा राजमात्रा मच्येरथ्यं यान्ती लावण्यशालिनी दृष्ट्वा प्रसादाद्वात्रीमुखेनाहृता हर्म्यानीता कृतसंभाषणा सर्वं वृत्तं निवेदितं श्रुत्वा संवन्धमात्मनो निर्णय पुत्र्यै समर्थं समयं कृत्वाश्रुमुखी महतादरेणैकान्ते वासं दत्त्वा स्थापयामासेति भारतकथा ध्वन्यते । 'प्रवन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः' इति सव्यङ्ग्यं महाकाव्यत्वात् । पद्मचरणं गाथाछन्दः । इत्थं वनमवारुणत् प्राप ॥ **रामपक्षे**—पुण्यश्लोकोत्तंसो रामः । 'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे' इत्यमरः । पौराणामयोध्यावास्तव्यानां नक्तंदिनं गतागतत्वाद्विमर्दं संमर्दमाशङ्क्य मनसा तं चित्रकूटं जहत् त्यजन् । अनसूयाभर्तारमग्निं प्रजापतिं गत्वा सद्यो दृष्ट्वा तमभ्यवन्दिष्ट प्राणंसीत् । वदेर्लुङि रूपम् । 'वदि अमिवादनस्तुत्योः' । अथ **नलपक्षे**—पुण्यः पवित्रः श्लोको यशो यस्य स पुण्यश्लोकेस्तेषामुत्तंसः शेखर इव सत्यादिगुणशालित्वात् स नलो मनसा गुणवत्त्वादनसूयाभर्तारं गुणेषु दोषारोपणमसूया न विद्यतेऽसूया यस्य सोऽनसूयः तादृशश्चासावश्चानसूया विश्वपावत् स चासौ भर्ता तमनसूयाभर्तारं भगवन्तं वासुदेवं गत्वाभ्यवन्दिष्ट । शालिहोत्रश्लोऽसि तच्छास्त्रमस्मभ्यं देहीति यदा पौरविमर्दोऽभूत् तं जहत् 'नाभ्यस्ताच्छत्रुः' इति ननुम् । मनसा विरक्तेन तत्रैव नगरे गोविन्दालयोऽभूमहान् तदासौ शीघ्रं गत्वा नारायणमूर्तिमभ्यवन्दिष्ट अस्तावीदपूपुजच्च । भर्तारं त्रिलोकीपोधारम् । उपगीतिवृत्तम् । इतः प्रभृति नलिनीरूपकालंकारो गतः । प्रकरणान्तरमाख्यायते ॥

अवरुद्धगन्धवनितो वीरसुतस्तत्र विन्नमहः ।

लङ्घितनिम्नग आर्च्छत्पारं तीरं सयोषवरः ॥ ६९ ॥

मनुभाति' इति श्रुतेः । पूरः । 'भेदाः किरातशवर-' इत्यमरः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थ-
त्वात् कातिदैक्षित्वं (?) व्याख्यातम् । गतिज्ञानम् ॥

पवमानजनस्तावच्छ्यामावयवेन संवदितुम् ।

आयात्सुग्रीवसुहृद्विनयेन च वार्तमाचारीत् ॥ ९१ ॥

रामपक्षे—तावत्सुग्रीवमित्रं पवमानजनो हनुमान् श्यामावयवेन संवदितुमायात्
वार्तमाचारीत् यावत्सरसि गतं तर्ह्येव । वृत्तसमूहम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । कौ युवां
त्रैलोक्यकर्तारौ भासेथे इत्यादि पवमानजनो वायुपुत्रो हनूमान् । जननं जनः । 'जनि-
वध्योश्च' इति घनि वृद्धिनिषेधः । श्यामावयवो रामः । 'रामः श्यामः प्रसन्नः' इति
रामायणे ॥ **नलपक्षे**—तावत्सुग्रीवो भीमः तत्सुहृत् । सुग्रीवत्वं च हरिनामकीर्तनाच्चा-
रुक्कण्ठत्वं भवति । 'वर्हायिते ते नयने नराणाम्' इत्यादि श्रीमद्भागवतं प्रमाणम् । पव-
मानः पवित्रस्तादृशो जनो विप्रः भूदेवत्वात् । श्यामावयवेन बाहुकेन संवादं कर्तुमपू-
र्वशीलत्वात् चतुर्दिक्षु भीमप्रेरिता द्विजा गतास्तस्य नलस्यान्वेपणाय तेषामेक ऋतुपर्जन-
गरे वसन् सायं विलापगर्भपथं शुश्राव तत्समीपमागत्य विनयनेन वार्तमाचारीत् तद्वृत्त-
व्यतिकरं चित्ते प्रणिधाय जह्यादे शृण्वन् । उपगीतिः ॥

किं वार्तमाचारीत् इत्याह—नलपक्षे—स भीमप्रेरितो द्विजस्तं बाहुकमाह—

लोकोत्तरवृत्तान्तः सलक्ष्मणस्त्वं विराजसे श्रीमान् ।

हरिणा मैत्रीं क्षिप्रं स्वकार्यघटनां प्रकुर्वीथाः ॥ ९२ ॥

रामपक्षे—अहं हे सलक्ष्मणस्त्वं लोकोत्तरवृत्तान्तो मतिमानतिमेधावी विराजसे ।
उत्तरालंकारेण रामेणापि स्ववृत्तमुक्तोऽसाविति गम्यते । सलक्ष्मणपदेन । हरिणा क-
पिना सुग्रीवेण क्षिप्रं मैत्रीं कुरु । कथंभूताम् । स्वकार्यस्य सीताप्राप्तिरूपकार्यस्य घटना
यस्याः सा । इत्थं विनयेन हनूमान् राममाहेति बोध्यम् ॥ अथ **नलपक्षे**—लक्ष्मणः
प्रशस्तसामुद्रिकचिह्नानि प्रशस्तबुद्धिः स प्रसिद्धस्त्वं भवसि कश्चित् कल्पाविष्टपतिकृत-
त्यागात्तया भैम्या पत्ये नासूयितव्यम् इत्यादिगाथाः कथयंस्त्वं लोकोत्तरवृत्तान्तस्त्व-
मिति पदेन वस्तुना काव्यलिङ्गालंकारो व्यज्यते । इत्थं सायं वदन्तमाकर्ण्य विप्रो नल
इति ज्ञात्वा तदन्तिकगामी प्रशंसा लोकोत्तरेत्यादि चक्रे इति ध्वनिः । अतः परं हरि-
णाच्युतेन दारसंयोगदां मैत्रीं प्रकुर्वीथाः कुरु साधो इति ब्राह्मणो निपुणाय निपुणं
शूढार्थमुत्तरमदादिति साकूतम् ॥

ओमित्युक्त्वा मैत्रीं विशेषतो हारगस्तु भवन् ।

रामः कृतवान्मैत्रीं दार्ढ्येन तदाप्रभृत्येव ॥ ९३ ॥

रामपक्षे—रामो मित्रं मारुतिमोमित्युक्त्वा तथैव करिष्य इति प्रोच्य विशेषतस्तु
हारगो हरेरयं स्कन्धः । 'तस्येदम्' इत्यण् । हारेण स्कन्धेन गन्ता भवन् तदाप्रभृत्येव
ऋण्यमूकस्थसुग्रीवेण सह दाढ्येन मैत्रीं कृतवान् अभिसाक्षिकत्वेन वालिनं हत्वा त्वां राज्ये

स्थापयिष्यामीति दाढर्यम् ॥ अथ नलपक्षे—स रामो नलो मित्रं विप्रमोमित्युक्त्वा
तु पुनर्विशेषतोऽस्मरणादिव व्यतिकरभजनं कुर्वन् तदाप्रमृत्वेव कामनामुद्दिश्य दाढर्येन
मैत्रीं कृतवान् । उपगीतिः ॥

४८३ । ११००

तत्प्रत्ययाय मतिमान्व्याततत्तृणराजसंभेदः ।

कान्ताभूषणसङ्गः कालमतिक्रान्तवांस्तत्र ॥ ९४ ॥

रामपक्षे—तत्र मतिमान् रामः कालमतिक्रान्तवान् । कथंभूतः । व्याततः कृतः
तृणराजानां सप्तानां बाणेन संभेदो येन सः । 'तृणराजाढ्यस्त्रालः' इत्यमरः । पुनः
कथंभूतः । कान्ताभूषणसङ्गः रक्षसा विहायसा नीयमानाभिज्ञानाय सीताभूषणं नूपुर-
ममुद्यत्तद्रूपणजातादादः ॥ अथ नलपक्षे—तत्र तादृशहरिश्चानाय व्याततः तृणस्य
राक्षस्य संभेदः संगमनं येन सः तयोरभेदप्रतिपत्तिः । अत एव प्रशस्त्युद्धिः । 'भिन्नो
दारितसंगतौ' इति विश्वः । कान्तश्चासावध स भूषणं येषां तद्रूपणास्तसङ्ग इत्यर्थः ।
कालमतिक्रान्तत्वात् । उपगीतिः ॥

बलिवालिघातकारी धीसचिवहादसंतुष्टः ।

वर्षणकालविनायी सलक्ष्मणोसत्परो व्यलसत् ॥ ९५ ॥

रामपक्षे—बली चासौ बाली च तद्घातकारी एकबाणेन । धीसचिवो हनुमान्
तत्कृतघादतुष्टः यपेर्तुव्यतिवाही । 'विनयोऽपहृतौ दण्डे शिक्षानम्रत्वयोरपि' इति ऐमः ।
अथ 'विनीय् हरणे' । लक्ष्मणयुक् । असन्तः पापाः परे शत्रवो यस्य सः असत्परः ।
व्यलसत् व्यहरत् ॥ अथ नलपक्षे—बली यो बाली तद्घातको यो रामो भगवांस्त-
मृच्छति शरणीकरोति इति 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । धीसचिवेति । धीरेव सहा-
यभूता यस्य स ज्ञानजन्यहादेन संतुष्टः । वर्षणकालः प्रादृक्कालः तद्विनायी प्रशस्त्य-
पद्मादिरेखाचिह्नः । असत्परः दुर्जनशत्रुः । तत्र व्यलसत् अश्वपालनक्रियादिनाकरोत् ।
उपगीतिः ॥

भीमगृहं गतवत्या द्विजवचनप्रीतिकारिण्या ।

अन्वेष्टं सांकेत्यं तर्धादाय प्रतिष्कशा निरयुः ॥ ९६ ॥

रामपक्षे—तर्हि प्रतिष्कशा अन्वेष्टुं निरयुः । किं कृत्वा । भीमगृहं गतवत्या द्विज-
वचनप्रीतिकारिण्याः सीतायाः सांकेत्यमादाय । 'भीमोऽम्बवेतसे शंभौ भीमसेने मया-
नके' इति हैमः । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । जटायुर्वचनेन प्रीतिदायिन्या
भयंकरं लक्ष्मेशगृहं गतवत्याः अन्यत्र वा स्थात्स्थापिता चारेणेति चतुर्दिक्षु ते ययुः ।
तत्संकेतान् बहूनादाय । 'प्रतिष्कशाः सहाये स्याद्घाताहरपुरोगयोः' इति शब्दार्णवः ॥
अथ नलपक्षे—भीमगृहं प्रागेव द्विजेन प्रापितेत्युत्तरालंकारेण सूच्यते । प्रतिष्कशाः ।
नलमिति शेषः । अन्वेष्टुं निरयुः । भीमप्रेरिता दूता दिक्षु जगमुरित्यर्थः । किं कृत्वा ।

च्यादिक्रियादर्शनव्यवच्छेदे सति अन्तरङ्गत्वादस्तिक्रिया सर्वत्र योज्या । नलपक्षे 'दाञ्जु दाने' धातुर्लुटि तुल्यमेव रूपम् ॥

अजिरमहौपीत्परभागात्मानं यस्ततः श्रमकृत् ।

पिप्राय तेन रामः सुतीक्ष्णमानी पलाद्विषये ॥ ७१ ॥

रामपक्षे—'अजिरं विषये काये' इत्यमरः । आत्मानं सर्वभूतान्तःस्थं रामं यन् जानन् परमात्मानम् । 'इण् गतौ' शतृप्रत्ययः । 'ये गत्यर्थास्त एव ज्ञानार्थाः' इत्युक्तत्वात् । परभाग उत्तमसेवी । 'दूरानात्मोत्तमाः पराः' इत्यमरः । 'श्रमु तपसि खेदे च' । दिवादिः । श्रमकृत् तपस्वी चित्तिं विधाय रामस्य पुरस्तात्कायमजिरशब्देनाहौपीत् । ज्वलिते वहौ । श्रमकृदिति विशेषणाच्छरभश्च इत्यनुवर्तते । तेन रामः पिप्राय संतुतोष । अग्रे याला रामः पलाद्विषये रक्षोविषये । पलं मांसमतीति पलात् । संचरत्कौणपेदेशे इत्यर्थः । सुतीक्ष्णमानी सुतीक्ष्णमुनिपूजितः सुतीक्ष्णस्य मानः पूजा सुतीक्ष्णमानः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थाय इति । 'मान पूजायाम्' । ण्यन्तादेरच् । 'तलं स्यादामिषे पलम्' इत्यमरः ॥ अथ नलपक्षे—ततः श्रमकृत्तपश्चरन् । 'श्रमस्तपसि खेदे च' इति हैमः । आत्मानं सरयूतीरे ध्यानस्थो ब्रह्मयन् परभाक् सत्सेवी रामः । प्रागेव कोश उक्तः । श्याममूर्तिर्नलः । अपि च स्वयंवरेऽग्निना वरो दत्तः सदा मदुपस्थानं स्मरणादेव तव भविष्यतीति । रं पावकममति सेवते इति रामः । 'रः पावके च तीक्ष्णे च' इति विश्वः । अग्निशुश्रूषापरस्तेन अजिरशब्दादिविषये मनसाहौपीत् तत्याज । तेन कर्मणा पिप्राय तुतोष । प्राणयान्त्रार्थमेव चेष्टां कृतवान् । श्रमेः पचाद्यच् । पलाद्विषये सुतीक्ष्णमानी पलाशनाश्वपालविषमस्थितोऽपि सुतीक्ष्णमानी । 'मनस्तम्मे' चुरादिः । अतितीक्ष्णजनत्यागी तद्रोधकत्वात् । आसीदिति ऊहितव्यम् । उपगीतिः ॥

स किलेध्मवाहतातपदं सिषेवे गतिः पठताम् ।

हृतहेतिस्तत उच्चैः पञ्चवटीमास्थितो रेमे ॥ ७२ ॥

रामपक्षे—पठतामधीयानानां गतिः शरणं स रामः इध्मवाहोऽगस्त्यपुत्रो वनपर्वणि प्रसिद्धस्तस्य तातोऽगस्त्यस्तस्य पदं स्थानं सिषेवे कंचित्कालं तस्थौ । 'गतिर्वहद्वणे मार्गे शरण्यावगमेऽपि च' इति हैमः । सर्वेषां ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति ततोऽगस्त्याहृतहेतिः । 'ऋ गतौ' । य एव गत्यर्थास्त एव प्राप्त्यर्थाश्च । ऋताः प्राप्ता हेतयो दिव्यान्-प्रामा येन स इति बहुव्रीहिः । उच्चैर्महत्त्वेनोपलक्षितो रामः पञ्चवटीमास्थितः पर्णशालायां रेमे व्यहरत् किलेति पुराणप्रसिद्धम् ॥ अथ नलपक्षे—पठतां शालिहोत्रं पठतां नृणां गतिराचार्यभूतः स नलः प्रकृतो बुद्धिपरामृष्टत्वात् इध्मानि काष्ठानि वहन्तीति इध्मवाहः काष्ठविक्रयिणः ते च ताता अनुकम्प्याश्च । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वः । तेषां दुर्बलानां करुणया पदं परित्राणं सिषेवे । पौनःपुन्येनाकार्षित् ।

पूर्वं द्विजवचनप्रीतिकारिण्याः भीमगृहं गतवत्या दमयन्त्याः सांकेत्यं वदन्तेदादि आ-
दाय गृहीत्वा । उपगीतिः ॥

प्राप्तसुवर्णसमुद्रः पवमानजनस्तु तत्रैकः ।

साङ्गदराट् हरिभक्तः पुरीमयोध्यां हिरण्मयीं वातः ॥ ९७ ॥

रामपक्षे—तत्रैकः पवमानजनो हनूमान् वायुपुत्रः हिरण्मयीमयोध्यां पुरीं लङ्कां
प्राप्तः । तु सावधारण्यः । कथंभूतः । प्राप्तसुवर्णमुद्रिकः । अङ्गरादसहितः । हरेर्भक्तः
योद्धुमशक्याम् । अनेनैव (एन विष्णुनैव) योध्यामिति वा । भक्तत्वादेव तत्र गत इति
ध्वनयन्नाह ॥ अथ नलपक्षे—तत्रैकः पर्णादो नाम विप्रः सुवर्णमुद्रां गृहीत्वा तामयोध्यां
प्राप्तः । 'ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थम्' इत्यादिवाक्याज्जाताः पावकाः पवमानाः । ताच्छीलं
चानश् । पूढयजोः शानच् वा । पवमानश्चासौ जनश्चायात् । किं कृत्वा । शोभन
भैरव्युक्ता वर्णास्त एव मुद्रिका यत्र सः । साङ्गं ददातीति साङ्गदस्तादृशो राट् राजा यस्य
सः । 'हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः' इत्यादि साङ्गगोदानं यथा तथा सर्वाणि दानानि यस्य
भीमस्याभूवन् । पुनः कथंभूतः । हरिभक्तः । कथंभूतामयोध्याम् । हिरण्मयीम्
दाण्डिनायनसूत्रे निपातितो हिरण्मयशब्दः । उद्गीतिवृत्तम् ॥

ग्राहतिमिङ्गिलजुष्टां नदीशवेलां विलोक्य पुनः ।

संपातिवाक्यमहनः संतीर्थं कराशिमेतस्ताम् ॥ ९८ ॥

रामपक्षे—पुनः संपातिवाक्यमहनो हनूमान् कराशिं संतीर्थं तां पुरीमेतः । किं
कृत्वा । ग्राहतिमिङ्गिलजुष्टां नदीशवेलां विलोक्य । तत्पर्वतगुहास्थजटायुरनुजसंपाति
वाक्यस्य महनं पूजनं यस्य सः । गृध्रत्वादित एवाहम् अशोकवनिकास्थसीतां पश्यामि
तत्रैवास्ति सेति ॥ अथ नलपक्षे—संपातिवाक्यमहनः ग्राहतिमिङ्गिलजुष्टां नदीशवेलां
पुनर्विलोक्य कराशिं संतीर्थं तामेतः । ग्राहतिमिङ्गिलाकारा मण्डलेश्वराः कुण्डिनायो-
ध्यान्तरालवर्तिराजाः तैर्जुष्टां प्रीणितां नदीशवेलासिव दमयन्तीं विलोक्य पुनः कराशिं
नानानदीनदजलपूरां दृष्ट्वातीर्थं पवमानजनोऽन्यः कश्चिद्विजस्तामयोध्यामेत आगतो-
ऽभूत् । संपातिनः शीघ्रोद्भयनपक्षिण इव दूता ये प्राहीयन्त तद्वाक्यमहनः सत्यवशा
इमे इति कृततद्वाक्यपूजनोऽयोध्यामेतः आगमत् । इदं साङ्गरूपकम् ॥

प्राप्तसुवर्णसमुद्रः पुण्ययशःप्राप्तसांकेत्यः ।

उषितपुरीको मतिमान्नरदेवमवारुणतूर्णम् ॥ ९९ ॥

राम(नल)पक्षे—प्राप्ता सुवर्णा इव समुद्राः शोभनसुद्रा येन सः । 'सुद्राङ्गुलीयके
चिह्ने सुद्रा प्रत्ययदायिनी' इति रभसः । पुण्ययशःप्राप्तसांकेत्यः पुण्ययशा बाहुकस्तस्मात्
प्राप्तं सांकेत्यं क्रियाकारः मा स्म तप्यथा मामजहात्स इति कलेर्नियोगात्त्वज्जातनखम-
त्यान्तरं विधिर्वर्धयिष्यति एवं सायं पुनर्भाषणेन नल एवायमिति तं प्रधाय उषिता

‘पदं व्यवसितत्राणस्यानलक्ष्माङ्गिवस्तुपु’ इत्यमरोक्तिः । ततो दयाशाली तत्रैव सरयू-
तीरे समीपे च उच्चैः पद्यानां वटवृक्षाणां समाहारः पथवटी । ‘द्विगोः’ इति ङीप् ।
विधामार्थं निषस्तः किल रेमे । उपगीतिः । ऋतं सत्यमेव हेतिर्यस्य स इति ऋत
हेतिः । ‘सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्’ इत्यमरः । ‘हेतिरायुधकीलयोः’ इति मेदिनी ॥

सह जोषः सावरजः प्रतिदिनसवनश्चिराय वसन् ।

अतिपेशलया ऽपरया स विप्रिये कान्तमुक्तिमुदा ॥ ७३ ॥

रामपक्षे—सीतासहितः सलक्ष्मणः प्रतिदिनं सवनं कृतं यस्य स गौतमीक्षायी
चिरं वसन् स रामः अतिपेशलया अतिमुन्दर्या ऽपरया अधमया सूर्पनखया कान्तभ-
क्तिमुदा भर्तुर्भावो भक्तिपूर्वं सहर्षया विप्रिये अभिप्रियत । ‘मीढं वृणात्यर्थं’ दैवादिकः ।
लिङ् । राक्षसः कामरूपत्वात्सौन्दर्यं छलेन कुर्यन्ति । तत्पेशलत्वं त्वं मम पतिर्भवेति
श्रुत्वा राक्षसा ॥ अथ नलपक्षे—‘पह मर्षणेऽभिभवे च’ । पञ्चमं कः । सहनं सहः ।
‘युप सेवने’ सौत्रो घातुः । योषणं योषः । तितिक्षासेवी । अवरजैः शूद्रा(दा)श्वपालैर्वे-
हुभिः संगतः । प्रतिदिनसायी सरय्वां चिराय तन्मगरे वसन् अतिपेशलया परया बुद्ध्या ।
बुद्धिब्रिधा व्यासोक्तत्वात् । सात्विकी, राजसी, तामसी चेति । परया उत्तमया सा-
त्विकया बुद्ध्या । विप्रिये वृतः । कथंभूतया बुद्ध्या । कान्तस्य भक्तिः कान्तभक्तिः तद्व-
न्मुत्प्रीतिर्व्यस्याः सा यथा सती स्वकान्तं न जहाति तथा नाजहात् । उपगीतिः ॥

लक्ष्मणजोषाद्विरता यदा तमेवामजद्बहुधा ।

विनसा व्यधायि शीघ्रं सरुषा सा नैव रूपवती ॥ ७४ ॥

रामपक्षे—यदा लक्ष्मणजोषाद्विरता बहुधा तमेव लक्ष्मणं परावृत्त्य पतिर्भवेत्यमजत् ।
अहं कलत्रवानिति रामेण प्रत्याख्याता कामार्ता तदा रूपवती प्रशान्तसौन्दर्या । प्रशं-
सायां भुवप् । सरुषा तेनैव लक्ष्मणेन शीघ्रं छुरिकामादाय विनसा विप्रा व्यधायि सा ।
राक्षसीत्यर्थः । विनसोपलक्षितेत्यर्थः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया द्रष्टव्या ॥ अथ नलपक्षे
व्याख्या—‘तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरेव सुदुष्करम्’ इति भगवद्गीतासूक्तत्वात् यदा
कदाचिद्विवेकवती बुद्धिर्लक्ष्मणजोषाद्विरता श्रीमद्राजादिसेवनान्निवृत्ता बहुधा बहुभिः
प्रकारैः तमेव नलं ततः परावृत्त्यामजत् । तदा सरुषा व्याससूत्रार्थतत्त्वज्ञेन तेन नलेन
शीघ्रं चित्तसमाधानेन ज्ञानासिना विनसा छिन्ननासिकेव चक्रे कविरूपेक्षते । यद्वा
द्वितीयोऽर्थः । ‘णस कौटिल्ये’ नसनं नसः कौटिल्यं तद्विरता वेदान्तशास्त्राभ्यासवलेन
व्यधायि चक्रे तथा सती पुनर्विवेकवती बुद्धिमग्निप्रियत् ॥

खरदूषणगारम्या पृतनाग्रा पर्यगाद्भूयः ।

खरदूषणमुख्यास्ते रामं जमुर्वलेन वृताः ॥ ७५ ॥

रामपक्षे—खरदूषणगारम्या पृतनाग्रा भूयः पर्यगात् परावृत्त्य अंगात् सूर्पणखा
कौणपी अहं निरपराधा पथवटीवासिना तापसेन चरन्ती खेच्छया व्यग्रा कृता नरमा-

पुरी अयोध्या येन स मतिमांस्तूर्णं नरदेवं राजानं भीमाख्यं तूर्णमेवारुणत् प्राप्तम् । 'अ-
वरोषस्तिरोधाने' इत्यादिकोशस्तु प्रागुपन्यस्तः ॥ अथ प्राप्तेत्यादि रामचन्द्रपक्षे व्याख्या-
नम्—सुवर्णचूडामणिं प्रत्ययदायकं प्राप्य पुण्यशसा हेतुभूतेन सांकेत्यमुपलभ्य । 'उप
दाहे' । दग्धाशेषलक्षो बुद्धिमान्नरदेवं रामं हनूमान् पवमानजन इति प्रकरणादनुवर्तते ।
प्रापत् । उपगीतिः ॥

भीमपुरीमृतुराजः स्वयंवराय गतः समाहूतः ।

हरिचङ्कुरभाक् मतिमान्सलक्ष्मणो बाहुकाप्रसरः ॥ १०० ॥

रामपक्षे—माहूतः स ऋतुराजः स्वयंवराय भीमपुरीं गतः । कथंभूतः । हरिचङ्कुर-
भाक् । पुनः कथंभूतः । मतिमान् । पुनः कथंभूतः । सलक्ष्मणः । पुनः कथंभूतः ।
बाहुकाप्रसरः । 'ऋतूतां कुसुमाकरः' इति गीतासु । साक्षाद्वसन्त इव रूपकम् । मया
सीतया लक्ष्म्या आहूतः शीघ्रमागच्छेति हनूमद्रथभाक् । 'चङ्कुरः स्यन्दने तृप्ता' इति
हैमः । 'चङ्कुरो रमः' इति कृदन्ते शीक्षिताः । बाहव एव का मायप्राया येषां ते बाहुका
धानरा अमेसरा यस्य सः । बाहू निजौ काविव कृतान्ताविव यस्येति स्वर्गोद्गण्डवली-
ति भावः । 'शमने सर्वनामि कः' इति विश्वः । भीमपुरीं रावणपुरीम् ॥ अथ नल-
पक्षे—सीमेनेति शेषः । स्वयंवरं करोमि भैम्या इति समाहूत ऋतुराजः नामप्रदूषे
पूर्वोक्तभाष्याग्रामैकदेशग्रहणम् । नम् (टच्) समासान्तः । ऋतुपर्णो राजा स्वयंवराय
भीमपुरीं कुण्डिनं गतः । कथंभूतः । अश्वयुक् रथारूढः मतिमान् लक्ष्मणः श्रीमान्
सः । पुनः कथंभूतः । बाहुक एवाप्रसरो यस्य सः । उपगीतिः ॥

उत्तमचरितो गच्छन्पथि राजा बाहुकाक्षिककृत् ।

परिगणिताक्षावयवोरुद्धहरिहत्कुतूहली नृपतः ॥ १०१ ॥

रामपक्षे—उत्तमचरितः पथि बाहुकाक्षिककृत् परिगणिताक्षावयवः गच्छन् अवरुद्ध-
हरिहत् राजा नृपतिः कुतूहली आसीत् । अस्तिर्भवन्तीपरः इति । बाहुकाः कपय एव
आक्षिका व्यवहारदृष्टारोऽध्यक्षास्तत्कर्ता चमूपतित्वदौवारिकत्वप्रेष्यत्वादिति युक्ताः कृताः ।
परिगणिताक्षावयवः अष्टादशभेदो व्यवहारवृक्षो मन्वाद्युक्तो मिताक्षरायाम् । ते सर्वे
येन विचारिता भगवता प्राप्तधुम्रीवहार्दामिश्रायः रामकार्ये मया कर्तव्यमेवेति नृन् पा-
यन्ति शोषयन्तीति नृपा राक्षसाः । 'पै औ वै शोषणे' । तांस्तस्यतीति । 'तसु उपक्षये'
दिवादिः । नृपतः पदजित् गर्जन्तं सागरं दृष्ट्वा गगनाकारं दृष्ट्वा कुतूहली रामोऽभूदि-
त्यर्थः ॥ अथ नलपक्षे—पथि गच्छन्नुत्तरीयदूरगमे परिगणितविमीतकपत्रफलः विद्या-
विनिमयप्रतिज्ञया बाहुकस्याक्षहृदयक्षत्वकृत् । अक्षोऽत्र विभीतकः स्वयं बाहुकांप्रा-
प्ताश्वहृदयः उत्तमचरितः पुण्यश्लोकर्तुपर्ण आसीत् कुतूहली इति तात्पर्यम् । 'अस्तिर्भव-
न्तीपरः' इति महाभाष्ये प्रागेव कथितोपपत्तिः । उद्गीतिः ॥

त्रेण । तच्छ्रुत्वा तामेव पुरोधाय पृतना चमूश्चतुर्दशसहस्राणि रक्षांसि तेषामप्रा । 'प्राप्राग्या-
 ग्रीयमग्रियम्' इत्यमरः । तदग्रेसरारामं दर्शयामास ते खरदूषणमुख्या महाचक्रेण वृताः
 क्षितैः शरैः रामं जघ्नुः ताडयामासुः । हन्तिस्ताडनार्थोऽत्र । 'आजघ्ने विपमविलोचनस्य
 वक्षः' इति भारविः ॥ अथ नलपक्षे—सा तामसी बुद्धिर्नलेन विनसेव कृता । ततः
 परावृत्त्य खराणि तीक्ष्णानि दूषणानि येषां ते खरदूषणाः अतिप्रवणपापसमूहाः ब्रह्मह-
 त्यादयस्तत्समीपगामिनी महाराजमहामोहसेनामुख्याभूत् । तद्वलमादाय कामक्रोध-
 नृशंसत्वजैह्वावाक्पारुष्यादिकास्तत्र रामं श्यामाङ्गं नलं जघ्नुर्विव्यधुः । स तु पुरुषसूक्ता-
 दिपाठेन द्वादशाक्षरवैष्णवमन्त्रेण तत्कटकं पलायनपरं चक्रे । सा तामस्यपि पराजिता
 पलायिष्ठ तद्गतविध्वस्तपलायितैः सह । उपगीतिः ॥

नैव चचाल तदासौ निहन्यमानोऽपि पुण्ययशाः ।

लक्ष्मणनिक्षिप्तवरो व्याधूना तत्प्रतिक्रियस्तान्द्राक् ॥ ७६ ॥

रामपक्षे—तदासौ तैर्निहन्यमानोऽपि नग इव रामो नैव चकम्पे । 'चल कम्पने'
 लिट् । कथंभूतः । पुण्ययशाः पुण्यकीर्तिः । नामोच्चारणमात्रेण सतां गतिप्रदत्वात् । पुनः
 कथंभूतः । लक्ष्मणनिक्षिप्तवरः । लक्ष्मणे निक्षिप्ता वरा श्रेष्ठिया सीता येन सः ।
 निक्षिप्ता न्यस्तेत्यर्थः । संप्रामसमये भेष्यतीति । 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः । आग्नेयं
 वारुणेन जघानेत्यादि तदस्त्रप्रतीकारकदिव्यास्त्रैः प्रतिकर्ता व्यपोहिता शीघ्रं चतुर्दशसा-
 हस्रं बलममीमरदित्यर्थः ॥ अथ नलपक्षे—तादृग्वलसंस्थानेऽपि पुण्ययशा नलः
 स्थिरबुद्धित्वात् लक्ष्मणेषु श्रीमदान्धेषु निक्षिप्ता वरा । 'वृज् वरणे' । संसारवेष्टकत्वा-
 द्वा अविद्या येन स इति बहुव्रीहिः । त्वं मदान्धेषु गच्छेति तां प्रत्याय परया विद्यया
 नैव गिरिरिव चकम्पे विष्णुभक्त्येति भावः । किं तु श्रवणादिभिस्तान् पातकसमूहान्
 द्राक् प्रतिकारकैर्भजनैर्व्याधूनादिति भावः । श्रीमद्भागवतीयपुरंजनोपाख्यानोक्तरीत्या-
 तिशयोक्त्यलंकारेण सर्वमारोप्यम् । उपगीतिः ॥

प्रतिपक्षहाचकासीत्प्रतिविधि पारीण उग्रतपाः ।

सहजोषः सावरजो विललास पुनः कुटीजोषः ॥ ७७ ॥

रामपक्षे—प्रतिविधिपारीणः प्रतिकारपारगामी उग्रतपा भयंकरतापकः स्वयं च
 महातपाः खरदूषणादिप्रतिपक्षहन्ता अचकासीत् रराज । पुनः कथंभूतः । पञ्चवटीकु-
 टीजोषः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । जोषणं जोषः । भावे घञ् । कुट्याः पञ्चवट्याः
 जोषः सेवकः । तत्र निवसन् विललास । किंभूतः । सहजोषः जोषया सीतया सहितः
 सावरजः सलक्ष्मणः । 'यवीयोवरजानुजाः' इत्यमरः ॥ अथ नलपक्षे—वेदान्तशा-
 खानुगा व्याख्या । प्रक्रिया प्राग्दर्शिता । पारगामीत्यादि समानम् । सहजोषः ति-
 तिष्ठुः । योषेण सहितः सेवकश्च । सहं तिरस्कारं सहत इति सहजोषः । उपपत्तिः
 शब्दस्य प्राग्दर्शिता । पुनः कुटीजोषः आर्तुपर्णे तार्णगृहे वसन् । 'वासः कुटी द्वयोः
 शाला' इत्यमरः । अश्वसंवन्धविलासेन सहाकरोदित्यर्थः । उपगीतिः ॥

कृतसेतुर्हरियानस्तीर्णनदीशो विभीषणाश्रयणः ।

भीमपुरीमृतुराजोऽवारौत्सीलक्ष्मणाग्रसरः ॥ १०२ ॥

रामपक्षे—बद्धसेतुः । भ्रुकुटिवशात् इति शेषः । हरियानो हनूमद्यानः तीर्णसमुद्रः । आदिकर्मणि निष्ठा । तरीतुमारुच्च(रब्धः) विभीषणेन आश्रयणं दुरात्मरावणपरिहरणेन यस्य स इति बहुव्रीहिः । समुद्रतीरप्राप्तेन लक्ष्मणोऽस्त्रचञ्चुर्यस्य सेनाग्रसर ऋतुराजः इव सौन्दर्येण रामो भीमपुरीं रक्षःपुरीं भयंकरीमवारौत्सीत् । अवरुधेर्लुङ् । समन्ताद्बुरोध ॥ अथ **नलपक्षे**—योषिद्रूपं महान्तमपि धर्मतो अंशयतीति ध्वनयन्नेवाह—कृतसेतुः द्वितीयः पतिर्न भवतीति जानन्नपि ऋतुपर्णः कृतसेतुः । ‘कृव् हिंसायाम्’ । स्वादिः छिन्नधर्मसेतुः । अश्वरथगविभीषणैः शान्तेराश्रयणं यस्य सः । तीर्णा नदीशा महानद्यः पथि येन सः लक्ष्मणः पद्मादिरेखायुक्तः । बाहुकोऽग्रसरो यस्य सः भीमपुरीं सायं त्वरया अवारौत्सीत् प्राप । कोशः रुधेः प्राप्त्यर्थे प्रागेव दर्शितः । आर्यावृत्तम् ॥

हीनां स्वयंवरेण न्यशीशमत्तां पुरीं मतिमान् ।

भीमप्रत्युद्गमनोऽभ्यागममात्रस्फुरद्विषणः ॥ १०३ ॥

रामपक्षे—मतिमान् रामः तां पुरीं लङ्कां न्यशीशमत् । लुङ् । ददर्श । निपूर्वः शमिर्दर्शने । प्रेरणांशल्यागहेतुमण्यन्तस्य रूपमिदम् । उक्तं च हरिणा—‘निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते’ ‘उवुन्दिद् निशामने’ इति धातुपाठे ज्ञापकादर्शनार्थः । कथंभूतो रामः । भीमैः राक्षसैः प्रत्युद्गमनं यस्य सः इत्युत्प्रेक्षा व्यङ्ग्या ध्वनिनिरूपणे काव्यप्रकाशे चतुर्थोल्लासे बुधैरवसीयताम् । पुनः कथंभूतः । अभ्यागममात्रस्फुरद्विषणः संग्राममात्रप्रकाशमानबुद्धिः । कदा हत्वा मृधे दयितामिमं दुष्टं लप्से इति । एतावन्मात्रावधृतशेषुषीकः । ‘त्रियाः पुंवत्—’ इति पुंवद्भावः । ‘गोत्रियोः—’ इति प्रान्तस्य ह्रस्वः । कथंभूतां पुरीम् । परेण हीनाम् । ‘देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे’ इति कोशः । ‘वरो जामातरि प्रोक्तः’ इति हेमचन्द्रः । लङ्काशब्दस्य स्त्रीत्वम् । समासोक्तिरलंकारः । मन्ये तादृशी लङ्का हिरण्मयी खानुरूपवरेण हीनाभूत् ॥ अथ **नलपक्षे**—मतिमावृतुपर्णस्तां पुरीमशीशमत् । कथंभूताम् । स्वयंवरेण हीनाम् । स्वयंवरचर्चापि यत्र नाभूत् कथंभूतो राजा । भीमेन राज्ञा ऋतुपर्णः समागम इति कृतप्रत्युद्गमः तस्याभ्यागमेनैवाहं वञ्चितोऽस्मीति विषणा प्रादुर्भूता । उपगीतिः ॥

भैम्यालिः केशिनिका कारिणिकी वीरसेनसुतम् ।

अभ्याजगाम विनयाज्जलवह्निनिमीलनासक्ता ॥ १०४ ॥

रामपक्षे—विनयात् भैमी आलिः वीरसेनसुतमभ्याजगाम । विगतो नयो विनयः प्रादिसमासः । विनयमयते इति विनयात् विनय औद्धत्यम् । उद्धतेत्यर्थः । भीमस्य भ-

यंकरस्य रावणस्येयम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'टिह्वा-' इति ङीप् । कौणपी आलिः पङ्क्तिः । 'वीर्यालि'रावलिः पङ्क्तिः भ्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यनुशासनम् । वीरा विक्रमशालिनी आर्क्षी सेना यस्य स वीरसेनो रामः स चासौ सुतश्चेति कर्मधारयः । 'सुतः पार्थिवपुत्रयोः' इत्यमरः । रामं राजानमभ्याजगाम । योद्धुमागमत् । कथंभूता भैम्यालिः । केशिनिका । अतिशयाने मलर्यायो महाभाष्यवचनात् भूमनिन्देत्यादि बोध्यम् । लम्बाः केशा अस्याः सन्तीति । अवक्षेपणे कन् । रुक्षपिद्मलम्बकेशा । कारणिकी । 'परीक्षकः कारणिकः' इति तृतीयकाण्डे । कथं विक्रमो मनुष्यादिरयमिति परीक्षमाणा युद्धे । पुनः 'कथंभूता । जलं बाहणाखं भ्रातृभ्यां प्रहितं युधि वदिरामेयं तन्निमीलनं व्युपदशनं प्रत्यक्षैस्त्वत्रा- सचेति फलितोऽर्थः ॥ अथ नलपक्षे—भीमेन राज्ञा प्रागेव कुत्रचिदुपकार्यार्थं बाहुकायावस्थानं दत्तं परीक्षार्थं कोऽपि न पश्येद्भृतागतमिहेति । तत्र दमयन्तीप्रेरिता केशिनीसखी बाल्यादारभ्य हितैपिणी । अनुकम्पायां कन् बोध्यः । सखी विचक्षणा कारणिकी परीक्षिका विनयात् विनयवत्त्वेन वीरसेनसुतं नलमभ्याजगाम संमुखमायात् । कथंभूता । जलवह्निनिमीलनासक्ता । केनचिदत्रासे पचिक्रियायै जलवहो नैव देयी । यदि नलोऽमविष्यत्तर्हि देववरसामर्थ्यादयमत्रोपात्थापमिष्यन्न चेन्नेति दमयन्तीनीत्या सा तथाकार्पात् प्रत्यहमेवेति गूडोऽमिप्रायः । उपगीतिः ॥

द्विनिमीलनापि शक्त्या नलेन निर्वर्णितोद्गमद्वितया ।

कृतसंवादा बहुधा प्रतियाता सा पतिं तूर्णम् ॥ १०५ ॥

रामपक्षे—सा भैम्यालिः तूर्णं रावणं पतिं प्रतियाता परावृत्त्य गता । कथं- भूता । रक्षःशक्त्या द्विनिमीलनापि अनलेन ज्वलद्बह्निवृत्त्यरामेण निर्वर्णितो दर्शित उद्गमः प्रकाशो द्वितयस्य जलवहयन्नद्वयस्य यस्यै सेति व्यधिकरणपदो षड्भूमीहिः । 'सप्तमी विशेषणे' इति सूत्रे ज्ञापितत्वात् बहुधा कृतसंवादा अनेकप्रकारैस्तिष्ठ तिष्ठेति कटुवाक्यं रामेण सह कृतसंवादापि रोरूपमाणा इतविष्वक्ता तमेव रावणं शरणं ग- तेति व्यज्यते । तूर्णं प्रतियातेति पदव्यतिकरो व्यञ्जकः ॥ अथ नलपक्षे—द्विवारित- द्वितयापि नलेन देवशक्त्या दर्शितद्वया दारकद्वयदर्शनादिना बहुधा कृतसंवादापि सुप- रीक्षया निधिता(त)नलागमा दमयन्तीं स्वामिनीं शीघ्रं प्रत्ययासीत् ॥

मन्दोदरी तु भीमं जगाद नृपतीन्द्र कालरूपत्वात् ।

चर्कति सांशयिक्यं केवलमिह वीरसेनसुतः ॥ १०६ ॥

रामपक्षे—तु पुनरेवं सति मन्दोदरी जगाद । किमिति । भीमं भयंकररूपं रावणं नृणां पतिर्नाशो येभ्यस्तेषामिन्द्र हे राक्षसेन्द्र सर्वराजबाधकत्वाद्वा । पतेरौणादिक इन् । वीरा सेना यस्य सः वीरसेनसुतः । 'सुतः पार्थिवपुत्रयोः' इति कोशः । कालरूपत्वात्का- लवत् श्यामरूपत्वात् मम केवलं निधितमिह लङ्कायां युद्धे सर्वराक्षसकुलं घातयिष्यतीति सांशयिक्यं परमसंशयम् । अतिशयेन करोति ॥ नलपक्षे—तु पुनः मन्दोदरी भीमं

जिप्रसीर्षुभुत्ति(क्षि)तो जनोऽयम् । प्रसेः सन्नन्तात्किप् । मधुर्विचारयामास । हेम-
न्तशिशिरयोगोर्धूमाद्यभावात् क्षुधितो जनः यदि मय्यपि तथा तर्हीशत्वं मम गतम् ।
इत्थं मेपस्थे सूर्ये विलसति सति गोपां राज्ञामिदमेव युक्तम् । विचकते प्रकटीभवति प्रभोः
क्षुद्रत्वं न युक्तमिति मधुर्व्यचीकरत् ॥

उल्लासो न भवति जाड्यतो नृणां द्रा-

गुष्णत्वादपि परिदूयते नितान्तम् ।

वासन्तं दिननिकरं किमेतदूरी-

साम्यात्कः प्रकटितनिर्वृत्तिं व्यधत् ॥ ११ ॥

नृणां जाड्यादुल्लासः प्रीतिर्न भवति उष्णत्वादपि द्राक् परिदूयते । एतद्वितर्कां को
ब्रह्मा प्रकटितानन्दः साम्यं दिवारात्र्योर्व्यधत्तेत्यर्थः । प्रकटितानन्दं साम्यं यतः ॥

मानुष्यं विलसितमेव मय्युदीते

प्रादुःप्याद्यदि कथमातिशयनं मे ।

मत्वेदं दहनविधानभूसुरत्व-

प्राप्तर्धिः स्वत इह संभूव चैत्रः ॥ १२ ॥

मय्युदीते उदिते सति । वीगतीत्यत्र इकारोऽपि धात्वन्तरं प्रस्थित्यते । ततः फ
उत्पूर्वं उदयवाची । 'गत्यर्थाः प्राय उत्पूर्वा उदयार्थान्मिधायकाः' इति भट्टमल्लकोशः ।
यदि मानुषक्रियामात्रं मयि प्रकटे प्रादुःप्यात् स्फुरेत् तर्हि ममाधिक्यं कुतः । इदमा-
कलय्येव अग्निहोत्रारम्भप्रतबन्धनादिक्रियाधारभूतो मधुश्चैत्र आसीत्ततो व्यतिरिक्तत्वं
जातमनुष्य । प्रहर्षिणी वृत्तम् । अतिशयनस्य कारकमिति 'तस्येदम्' इत्यण् । स्वतः
स्वयमेव संभूवात्मशक्त्या न तु तपःप्रभावात् ॥ इति वसन्तवर्णनम् ॥

(ग्रीष्मवर्णनम् ।)

नवमालिकानवमालिका व्यजनैर्मुहुः कृतवीजना ।

तप आगते वरनायिकाजनि न सरातपतापिता ॥ १३ ॥

नवमालिकापुष्पैर्नवमालिका यस्याः सा । व्यजनैर्मुहुर्वारंवारं कृतवीजना वरनायिका-
तपे ग्रीष्मे आगते सति सरातपतापिता कामामितापिता नाजनि न बभूव अतिदाह-
वशाद्ग्रीष्मे स्त्रीणामनङ्गबाला हसति यत् ॥

दर्शं दर्शितदैन्य एव कतिचित्कांश्चित्कलाः प्राप्तवा-

न्मतो मत्त इवायमिन्दुरधिकं जाड्याश्रयो हैमनः ।

मत्तेजस्तपसि व्यनीनशदरं मत्त्वेति नूनं रवि-

ग्रीष्मे भीष्मकरैर्विशोषयति किं क्रोधाज्जगद्यायतः ॥ १४ ॥

राजानमिह केवलं कालरूपत्वात्कृष्णवर्णत्वात् वीरसेनसुतो राजा मम संशयं चर्कति ।
 कृणो घञ् (यङ्) लुगन्ताल्लुट् । अन्येभ्योऽपि श्रुतत्वात्स एव । मन्दः कृशः उदरदेशो
 यस्याः सा । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ' इति कोशोक्तत्वात् ।
 कृशोदरी दमयन्तीत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥

इत्युक्तः कृतहृतिं स नतसुतं तं निरैक्षिष्ट ।

आत्मजयाततहर्षः स्वाहेयहतेः स्वरूपसंपत्तिम् ॥ १०७ ॥

रामपक्षे—मन्दोदर्या यदेत्यमुक्तस्तदा पुत्रमिन्द्रजितमाजुहाव रामजयाय । इत्युक्तः
 स कृताहृतिराह्वानं यस्य तं प्रसिद्धं त्रिलोक्यां पादयोः प्रणतं सुतं मेघनादं निरैक्षिष्ट ।
 कथंभूतं तम् । स्वाहेयधृतेः ब्रह्मास्त्रसर्पास्त्रादिधारणात् अवश्यं जेष्यामि राममिति आत्म-
 जये आततो हर्षो यस्य तम् । 'दतिकुक्षिकलशिवस्त्यहेर्ढञ्' । आहेयमिति शैषिके-
 ष्वर्थेषु । स्वरूपसंपत्तिः स्वरूपं स्वभावः । 'स्वरूपं च स्वभावश्च' इति कोशात् । स्वभा-
 वादेव संपत्तिर्यस्य स तम् ॥ अथ नलपक्षे—दमयन्त्येत्युक्तः स भीमो नाम बाहुक-
 व्याजं नलमाह्वयत् । कृतहृतिं कृताहृतिर्यस्य तम् । 'हृतिराकारणाह्वानं' इति वचनम् ।
 प्रणतसुतं चरणपतितनलं निरैक्षिष्ट । आत्मजया दमयन्त्या ततो हर्षो यस्य तम् । सुष्टु
 अहिदत्तवस्त्रधृतेर्धारणमात्राच्छिन्नसंदेहस्वरूपसंपत्तिं कन्दर्पतुल्यपूर्वस्वरूपसंपत्तिमत एव
 सर्वेऽप्यानन्दस्वरूपा जाता इत्यर्थः । अहिः कर्कोटकः प्रागुक्त एव । 'सुतः पार्थिवपु-
 त्रयोः' । उद्गीतिः ॥

रामाभ्यागम एव द्राग्रावणराण्महामोहः ।

अतिकायाकम्पनयुग्देवान्तरान्तयुक्सकुलः ।

सह कुम्भकर्णमेघो वज्रखगैरस्तमायिष्ट ॥ १०८ ॥

रामपक्षे—रामाभ्यागमे सत्येव द्राक् रावणराट् अस्तमायिष्ट अस्तंगतः । 'संग्रामा-
 भ्यागमाह्वाः' । कथंभूतो रावणराट् । महामोहः अतितमसा महामोहो यस्य सः । अतिकायः
 सेनापतिः अकम्पनदेवान्तकनरान्तकादयः कुम्भकर्णमेघनादौ च । कुलेन सह गणयि-
 तुमशक्यत्वात् । वज्रतुल्यखगै रामस्य लक्ष्मणस्य जेघ्रीयमाणाः पृथिव्यां शिदियरे ।
 रामयोरभ्यागम एवेति समासे द्वयोरमेदाल्लक्ष्मणोहः कर्तव्यः । स्वरूपत्वादेकशेषः ॥
 अथ नलपक्षे—रामस्य नलस्य संगमे सत्येव कल्पावेशाद्रावणराडिव महामोहः षड्व-
 र्गषड्भूम्यादिगणसहितो निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्या तेषां सर्वेषां कविना कौणपरू-
 षत्वं दर्शितम् । शीघ्रमेवानन्दयदित्यर्थः । षट्पदीगाथावृत्तम् ॥

वियतः कौसुममपतत्पुण्यचरित्रस्य मूर्ध्नि तदा (वर्षम्) ।

अपणायन्विबुधास्तं क्षौणीशी नीतितो हृष्यत् ॥ १०९ ॥

रामपक्षे—पुण्यचरित्रस्य रामस्य शिरसि वियत आकाशात् कौसुमम् । 'तस्य समूहः'
 इत्यण् । पुष्पवर्षमपतत् तदैवागत्य इन्द्रादयोऽपणायन् अस्तुवन् । 'पण स्तुतौ' । क्षौणी-

दर्शितदैन्य एव मत्तः कतिचित् कलाः प्राप्तवान् हैमनो हेमन्तप्रकाशो जाज्याश्रयो
विधुरयं तपसि मत्तेजो व्यनीनशत्राशयामास । लघुरविरिति मत्वा ग्रीष्मे क्रोधाजगति
व्यायतो दीर्घ इव भीष्मैः करैर्विशोपयति नूनम् । उत्प्रेक्षालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥
(वर्णवर्णनम् ।)

अथ वर्णवर्णनमाह—

वार्षेण पङ्किलजलेन परौद्धतीका

नद्यो जनव्यतिकरव्यतिमज्जनोत्काः ।

आसन्नचित्रमिह तुच्छजनोऽपि राज-

संमानमीषदधिगम्य सतां निहन्ति ॥ १५ ॥

जनव्यतिकरव्यतिमज्जनोत्का वार्षेण पङ्किलजलेन परौद्धतीका नद्यः आसन् इह चित्रं
न । तुच्छजनोऽपि ईषद्राजसंमानमधिगम्य सतां निहन्ति पीडयति । 'जासिनिप्र-
हण' इति कर्मणि षष्ठीविधानाद्वितीयं न भवति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

वारां सुपूरमपि कर्षकभूरिसौख्यं

निर्मुच्य नारसिपुरम्बुधरास्तदानीम् ।

यच्छन्नपि प्रचुरभूरि महाजनोऽपि(हि)

स्वं नैव वर्णयति सर्गनिसर्ग एषः ॥ १६ ॥

तदानीमम्बुधराः कर्षकभूरिसौख्यं वारां सुपूरं प्रवाहं निर्मुच्यापि नारसिपुः न ज-
गर्जुः । 'रस शब्दे' । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । यच्छन्नपि प्रचुरधनो रा-
जादिः स्वं नैव वर्णयति एष सर्गनिसर्ग एव सृष्टिस्वभाव एव । 'स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ'
इत्यमरः । अतः प्रचुरभूरीति न पौनस्त्यम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

पुष्टास्ते कर्णधारा जलधरपटलीव्याप्तकाले मयूरा

नाट्यं सौख्यातिशीत्या व्यदधत मधुरं चातकाश्चातकान्न(न) ।

गोत्रागोत्रा च गोत्रा बहुरसभरिता दीनदैन्यं व्यपोह-

त्पत्रैः पुष्पैः फलैश्च प्रकटितविभवा प्राप्तपालाशसंपत् ॥ १७ ॥

जलधरपटलीव्याप्तकाले कर्णधारा नाविकाः पुष्टा धनादिभिरासन् । तत्काले तरणनै-
रन्तर्येण गर्वाधिक्यादतिरिक्थलाभोऽनायासेन व्यज्यते । मयूराः सौख्यान्नाट्यं व्यदधत
चक्रुः । मधुरं यथा स्यात्तथा चातकाश्चातका जला[नां] याचका[नां] नामूवन् । गोमिर्ज-
लैस्त्राणकारिका गाः पालयन्ती तृणसंपत्त्या गोत्रा पृथ्वी रसबाहुल्यपूर्णा कृषीवलानां
दैन्यं व्यपोहत् निरास्थात् । जीविकाबाहुल्यात् । भूरिपलाशयुक् फलपुष्पादिभाक् ।
पृथ्वीविशेषणानि । स्रग्धरावृत्त

शस्त्रेयमपत्यं स्त्री सीता नीत्या अग्निशुद्धात्मदेहकरणरूपनीत्याह्वयत् अनन्दत् । लोकाप-
वादपरिहारपूर्वकभर्तृसमागमात् ॥ एवमेव नलपक्षे—तत्रापि पुष्पश्लोकोपरि पुष्पवर्षम-
पतत् । कलिजये दयितासंगमे स्वरूपप्राप्तौ सत्यामिन्द्रादयोऽस्तुवन् यथोचितकारि-
त्वात् क्षौणीशी दमयन्ती स्वकृतनीतिकलवत्तादर्शनादह्वयत् ऋतुपर्णधकितो गृहा-
नगात् ॥

कर्णारथगा साध्वी शुचिवर्णितवृत्तवैशिष्ट्या ।

आत्राहं भुवि गीता नृपदयिताजीहृपत्सभ्यान् ॥ ११० ॥

रामपक्षे—नृपदयिता सीता सभ्यानजीहृपत् । कथंभूता सा । कर्णारथगा नार्यु-
चितप्रवहणाख्ययानगा । पुनः कथंभूता । साध्वी पतिव्रता । शुचिनामिना वर्णितं
तत्तस्य चरित्रस्य वैशिष्ट्यं यस्याः सा । भुवि आत्राहं ब्रह्मलोकावधि तोष्टूयमाना ।
तत्र साधुः' इति समाशब्दायत् ॥ नलपक्षे—शुचिभिर्मैघातिथिसुमतिजाबालिना-
'यै(दै)वर्णितचरितप्राशस्त्या दमयन्ती प्रायोतिष्ठ । शेषं समानम् । उपगीतिः ॥

व्यावृत्ते ऋतुराजे यथागतं सत्समाजनो विधिवत् ।

प्रासादवर्षसंश्रितकलितगुरुद्वीक्षणोऽभासीत् ॥ १११ ॥

रामपक्षे—ऋतुराजे व्यावृत्ते सति विधिवत्समाजनः प्रासादवर्षसंश्रितकलितगुरुद्वी-
क्षणोऽभासीत् दाशरथिः प्रकरणाह्वयते विशेष्यः । 'रा दाने' । ऋतूनामात्मशक्त्या लोके
राति ददातीति ऋतुदः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । ऋतुदः स चासावजध ऋतुराजो वि-
रधिः । ऋतुपट्टं प्रतिवर्षं प्रकटीकरोति प्रत्यक्षं लोके दरीदृश्यताम् तस्मिन् राममभि-
ष्टुल्य स्वधाम गते सति । 'समाज प्रीतिसेवनयोः' । सतां सेवक इति पूजक इति सतां पू-
जकः लङ्घायामेव प्रासादवर्षसंश्रित विधिवत् यथाहं कलितगुरुद्वीक्षणः कृतदशरथदर्श-
नोऽभिवन्द्य । 'कलिघातुरनेकार्यः । कलितं कृतं गुरुद्वीक्षणं येन सः । 'भा सीतौ' लुङ् ।
यथा लोके पितृभक्तः कोऽपि नास्ति, तथा भक्तिस्फीतां विधाय पूर्णचन्द्र इव व्यच-
कासीत् । न चेदं नास्ति । 'बहूयां अपि घातवो भवन्ति' इति भूवादिसूत्रं व्याच-
क्षाणो भाष्यकार आह ॥ अथ नलपक्षे—ऋतुपर्णे राशि यथागतं स्वीयामयोध्यां प्रति
गते सति विप्रादीनां यथाहं कृतपूजो नलः श्वशुरब्रह्मर्षिप्रभृतीनां गुरुजनानां प्रीतिनि-
शामनव्यापारो यस्य स प्रासादश्रेष्ठं कौण्डिनमधिष्ठाय कंचिदिष्टं व्यद्योतिष्ठ । आर्यावृत्तम् ॥

पुण्यजनेशेन ततः प्रातिष्ठेन प्रणीतवरिवस्यः ।

वैमानपुष्परथभाक्सलक्ष्मणो द्वाग्गतः स्वपुरीम् ॥ ११२ ॥

रामपक्षे—ततः प्रातिष्ठेन प्रतिष्ठायामनुभावी प्रातिष्ठः । 'शेषे' इति सूत्रेणाण् ।
आदिवृद्धिः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारयेति सिद्धान्ते व्याख्यातम् । लङ्काराज्यप्रति-
ष्ठानुभावी विभीषणस्तेन रक्षोधिपतिना प्रणीतवरिवस्यः कृतपूजनशुश्रूषः वैमानपुष्परथ-
राघवः ६

(शरद्वर्णनम् ।)

हिमोपमा वारिधरास्तु शारदा न स्तोकदानक्षमणा बभूवुः ।

विचे विनष्टे परमोऽपि मर्त्यो याच्यामपारां बरिभर्ति लोके ॥ १८ ॥

हिमोपमा निर्जलाः शारदा अल्पदानसमर्था न बभूवुः । विनष्टे विचे यथा मर्त्योऽपि दानमास्तां(?)लोकेऽपरां याच्यां बरिभर्ति तथा । त्रिष्टुब्जगल्योद्यपजातिः ॥

(हेमन्तवर्णनम्।)

प्रचण्डहिमवर्षणात्कमलिनीरुचिं भ्रंशय-

न्कलव्यतिकरच्छदान्वरतरुन्विचेलंश्चरन् ।

गतिं तनुभृतां हरन्प्रकटयन् नृणां निःस्वतां

हिमागम ऋतुर्गुणी हिमचलैर्नृभिः ससरे ॥ १९ ॥

कलव्यतिकरेण छदयन्ति जीवयन्ति सर्वानिति तानपि नम्रो कुर्वन् प्रचण्डहिमवर्षणात्कमलिनीरुचिं भ्रंशयन् वृक्षहीनानां मार्गरोधं कुर्वन् निर्धनत्वं प्रकटयन् । हिमागम-नऋतुरित्यत्र समासेऽप्ययं प्रकृतिभाव इति हिमजलमात्रेण नृमिर्गुणवान् स्मृत इति । पृथ्वीछन्दः ॥

(शिशिरवर्णनम्।)

अघरदशनरागो मारुतो वाति पूर्णं

वरयुवतिजनानामौपपत्यं दधानः ।

तपसि परतपांसि व्यञ्जयन्व(न्ध)मिन् नृणां

शिशिर इति स यत्र प्रोदगाद्वात्रियंगुः ॥ २० ॥

यत्र ऋतौ तूर्णं वरयुवतिजनानामधरखण्डगाढप्रेमा । 'रागोऽनुरागे मात्सर्ये' इति विश्वः । औपपत्यं जारकर्म दधान इव मारुतो बुद्धिपूर्वं वाति । कथंभूतः ऋतुः । व-
(ध)मिन् नृणां तपसि माघे परतपांसि प्रातःस्नानयायत्रीजपदानहवनादीनि पुराणोक्तानि व्य-
ञ्जयन् प्रकटीकुर्वन् । एको हिमाद्रौ तदा पल्लवितः प्रियंगुर्भवति वृक्षो नान्यः हिमशी-
र्णत्वात् इत्यवधायाम्—भातिप्रियंगुरिति । 'भा दीप्तौ' शत्रन्तः । भातिप्रियंगुरेव यस्मिन्
स शिशिर इति ऋतुः प्रोदगात् व्यञ्जयन्मिष्ट । राजकुमारद्वये भुवं शासति वर्णनमका-
र्षात् यतः कविर्ऋतुपदकस्यातो भूतप्रयोगः । प्रोत्पूर्वादेतेर्लुट् इत्यवसीयतां पण्डितैः ।
उक्तं हि भाष्ये तृतीयाध्याये—'इह हि तत्कालिकानां राज्ञां क्रियास्ति प्रत्ययेऽधिकरणम्'
इति । तस्थुः पर्वताः, अवहन्यः, इति उदाहरणानि प्रयुक्तानि भगवता । विस्तरमिया
न बह्वक्षमस्माभिः ॥ इति सर्वर्तुवर्णनम् ॥

भाक् विमानानामीष्टे प्रभुर्भवति वैमानश्चासौ पुष्पघटितरथश्च । मध्यमपदलोपी समासः ।
वैमानपुष्परथं भजतीति भजो णिवः । पुष्पकमध्याख्य लक्ष्मणयुक् द्राक् स्वपुरीमयोध्यां
गन्तुमारेमे आदिकर्मणि निष्ठा गत इति ॥ अथ नलपक्षे—ततः पुण्यजनाः कुण्डिनभ-
वास्तेषामीशेन प्रभुणा भीमेन मासमात्रं व्यतिवाह्य कृतपूजनो विमानानुकारिपुष्परथारूढः ।
'असौ पुष्परथश्चित्रयानं न समराय यत्' इति कोशः । लक्ष्मीवान् स नलः स्वपुरीं नि-
पधपुरीं द्राक् गतः । आर्यावृत्तम् ॥

तीर्थेशपौरसङ्गश्चतुरङ्गवलावराश्रितो नन्दी ।

अक्षहृदयी जिताक्षः सपुष्कराक्षः पदं प्राच्छत् ॥ ११३ ॥

रामपक्षे—पुष्कराक्षः स रामः पदमयोध्यानगरं प्राच्छत् प्राप । कथंभूतः । ती-
र्थेशे प्रयागे पौराणां सङ्गो यस्य सः । पुनः कथंभूतः । चतुरङ्गवलावराश्रितः हस्तश्चादि-
चतुरङ्गवलेन अवराभ्यां भरतशत्रुघ्नाभ्यां श्रितः सेवितः अवरजन्मत्वात् अनुजाभ्यामि-
त्यर्थः । कथंभूतः । नन्दी अत एवाधिकहर्षेः । अक्षेषु व्यवहारेषु हृदयं प्रशस्तं चित्त-
मस्यास्तीति अक्षहृदयी । प्रशंसायां मत्वर्थीय इतिः । 'अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्प-
चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे' इत्यनुशासनमामरम् । जिता अक्षाः पाशका येन । स्वप्नेऽपि द्यू-
तव्यसनं नाभूदिति भावः । एवं स कमलपद्माक्षः पदं प्राच्छत् । 'पुष्करं पद्मजे व्योम्नि'
इति कोशः ॥ अथ नलपक्षे—'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारपि-
जुष्टाम्भः' इत्यमरः । उपाध्यायादिपौरजनसङ्गः चतुरङ्गवलाश्रितः श्वशुरदत्तत्वात् अवराः
कृषीवलादयः तैश्च सह नन्दी प्रमोदभाक् अक्षहृदयी युध्यस्व द्यूतं वा कुरु सर्वज्ञोऽह-
मित्युक्तो हृष्टः । पुष्करोऽक्षक्रीडां पुनस्तेनाकार्षीत् । एतच्च स पुष्कराक्षपदेन व्यज्यते ।
काव्यप्रकाशे व्याख्यातम् । पुष्करेण आक्षं क्रीडनं सवर्णदीर्घं सति । पुष्करेण आक्षम-
क्षक्रीडनं यस्य स इति बहुव्रीहिः । जितं जयोऽक्षैर्यस्य स इति बहुव्रीहिः । पदं राज्यम-
पहृतं प्राच्छत् प्राप । नैषध इत्यर्थः । स तु हीणः सन् नलेन स्वग्रामं प्रेषितो निरकामत् ।
अनन्तरं दमयन्तीमाहास्त स्फीतपरिवर्हाम् ॥

आङ्गिरसमैर्विप्रैरभिषिक्तो देववृन्दनुतः ।

अधिराजं करकर्षी क्षौणीशीसंयुतो व्यचकात् ॥ ११४ ॥

रामपक्षे—स इत्यनुवर्तते । वसिष्ठेन राज्याभिषेकसंभारे कल्पिते सति आङ्गिरसो
वृहस्पतिः तत्तुल्यैरौर्वशेयादिभिर्महर्षिभिः सिंहासनोपविष्टो रामः ससीतः पुण्यतीर्थ-
जलैः सर्वाधिदेवस्तूयमानः । अधिराजं राजभ्यः इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । क-
रान् कर्षति तच्छीलस्तदाचकात् अराजिष्ट । चकासेर्लङि रूपम् ॥ अथ नलपक्षे—
निषधस्थब्राह्मणादिभिः सर्वैः संभूय माङ्गल्यसाधकाभिषेकसर्वविपत्कर्तनं विधिवत्समा-
नैर्यथाविधि पुनरभिषिक्तो मृतागत इव पुण्यश्लोकत्वात्स्थैः सुरैरपि दत्तमण्यादिसंभारः
प्रीत्याधिराजकरानादाय दमयन्तीसंयुतो व्यचकात् विदिद्युते । उपगीतिः ॥

गर्गर्षिवंशतिलको जयशंकराख्यो

ज्योतिर्विदां प्रणयकृत्सुकवीन्द्रमान्यः ।

अध्यात्मिकावगतिशान्तिपरायणोऽभू-

द्धर्मोपदेशनपटुर्नयबोध आसीत् ॥ २१ ॥

तत्सूनुर्हरदत्त इत्यमलधीः श्रीमत्फणीन्द्रोदिते

भाष्ये पाटवतः प्रथामधिगतश्छन्दश्चितीनां बुधः ।

साहित्यार्णवमन्थनैक.....

..... ॥ २२ ॥

गर्गर्षीत्यादिपद्यानि स्पष्टार्थानि । प्राप्तादनाः । ‘अद अतिक्रमसिंहयोः’ । प्राप्तमदैव-
मतिक्रमणमनादं यैस्ते इति प्राप्तादना इति प्रकर्षभ्रमणाः प्रकर्षेण भ्रमणं येषां भ्रमवित्ता-
लाभार्थं दूरगता इति महाकाव्यम् । काव्यस्य शुभाचार्यस्य सुकाव्यं प्रशस्तकाव्यं तद्व-
त्काव्यं सुख्यम् । ‘कवृ वर्णने’ । ‘कहलोर्ण्यत्’ । अत एव परममुत्कृष्ट इति भावः ।
समजीघटत् निरमासीत् । एतावद्ब्रूढमत्र ज्ञेयम् ॥

इति श्रीहरदत्तसूरिकृते महाकाव्ये राघवनैपथीये द्वितीयः सर्गः ।

समाप्तसिद्धं महाकाव्यम् ।

कामोऽयं कथमङ्गी वृत्रघ्नोऽयं कथं द्विनेत्र इति ।

त्रघ्नोऽयं न हि तीक्ष्णस्तदित्यमूहा व्यकल्पन्त ॥ ११५ ॥

नलपक्षे—यदि कन्दर्पः कथमङ्गी तस्यानङ्गत्वात्, यदि वृत्रघ्नः द्विनेत्रत्वं कथं सह-
स्राक्षत्वादिन्द्रस्य, यदि चण्डांशुस्तर्हि तीक्ष्णत्वं कथं न स्यात्, तदा ऊहास्ताकिंका इत्थं
व्यकल्पन्त विकल्पांधकुः । ससंदेहालंकारोऽयम् ॥ नलपक्षेऽपि समानार्थमिदम् । तुल्य-
सौन्दर्यत्वात् । आर्यावृत्तम् ॥

कपिकच्छूः शत्रूणां मित्राणामास पाठीरः ।

कल्पतरुर्दानानां वनीपकानां स वीरसेनसुतः ॥ ११६ ॥

रामपक्षे—मालारूपकेणाह—शत्रूणां कपिकच्छूः कण्डूरावत् रामपक्षे प्राक् मि-
त्राणां तु पाठीरो मलयज इव भास यभूवेत्यर्थे तिङ्प्रतिरूपकमव्ययं बोध्यम् । दीनानां
याचकानां कल्पतरुरिव दानशौण्डत्यात् । कथंभूतो रामः । वीरसेनसुतः वीरा रणानिव-
र्तिनी सेना यस्य सः स चासौ सुतश्च । ‘प्रहमेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः’ इत्य-
मरोक्तिः ॥ नलपक्षेऽपि इत्थंभूतोऽर्थो व्यवसातव्यः ॥

परस्परितादृशं रूपकं काव्यप्रकाशे ।

लोकंपृणः प्रणयकृद्धरिवर्याणां गुणोच्चरणी ।

पवमानजनाश्लेषी विसृष्टहरिकोऽकरोद्राज्यम् ॥ ११७ ॥

रामपक्षे—स इत्यनुवर्तते । राज्यमकरोत् । कथंभूतः । [लोकं] पृणः । ‘लो-
कस्य पृणे’ इति सूत्रेण मुम् । ‘पृण प्रीणने’ तौदादिकः । इगुपधत्वात्कः । प्रणयकृत् ।
लोकान् प्रीणाति इति व्युत्पत्तिः । ‘प्रणयास्तमी । विस्रम्भयाच्चाप्रेमाणः’ इति वृत्तीये ।
विश्वासकृत् हितेषु प्रेमकृत् प्रणयं करोतीत्युपपदसमासः । हरिवर्याः सुमीवादयः तेषां
विसर्जनकाले मध्येसर्गं गुणवर्णनकृत् तेन तेषां प्रेमकारकत्वं जातम् । पुनः कथंभूतः ।
पवमानजनो हनूमान् तदालिङ्गनकारी । ‘सुप्यजातौ—’ इति गिनिः । विसृष्टाः स्वदेशं
प्रति हरयः पूर्णकामा येन सः । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् समासान्तः ॥ अथ नलपक्षे—
हरिरेव यर्यो येषां ते हरिवर्याः परमवैष्णवास्तेषां गुणोच्चारणे प्रणयकृत् प्रेमकृत् पवमा-
नजना विप्रास्तदाश्लेषी भक्त्या हरिं कायन्ति गणयन्ति । ‘के मे शब्दे’ । हरिका वैष्णवाः
विसृष्टं दानं हरिकेभ्यो यस्य सः । ‘सृज विसर्गे’ । नपुंसके भावे कः । विपूर्वे उत्सर्जन-
विसर्जने । एतादृक् राज्यं नलोऽकरोत् ॥

घटदोहिन्यो गावः फलपूर्णा विदिद्युते वसुधा ।

व्यसनानि पुष्कसमपि त्यक्त्वारण्यं प्रयातानि ॥ ११८ ॥

रामपक्षे—रामे राज्यं शासति गावो घटपूरकदोहाः आसन्, वसुधा फलसंपूर्णा
विदिद्युते इति भयं कुतः । व्यसनानि पानाक्षादीनि पुष्कसं चण्डालमपि त्यक्त्वा घोरं वनं

प्रयातानि । इदमद्भुतमासीदिति भावः । तस्मिन् पञ्चमानजनाश्लेषिणि राजनि सति इति 'अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः' इति भाष्ये परिभाषा । अनुवर्तते पूर्वतः पदमिदम् ॥ इत्थमेव नलपक्षेऽपि । अद्भुतो रसो व्यङ्ग्यः । उपगीतिः ॥

कलशोद्भवादयस्तं दिदृक्षवो द्राक्समायाताः ।

रावणविमर्दतोषाः सलक्ष्मणं प्राणुवन्स्तोत्रैः ॥ ११९ ॥

रामपक्षे—तं रामं दिदृक्षवः कलशोद्भवादय ऋपयः आयाता द्राक् शीघ्रं रामाया-
गत्य कलशभूरगस्त्यः रावणचूर्णीकरणतोषाः सलक्ष्मणं भूभारहारकत्वात्स्तोत्रैः प्राणुवन् ।
'णु स्तुतौ' लुङ् । आदादिकः । उपसर्गादिति णत्वम् । सलक्ष्मणमिति मेघनादस्याप्यज-
व्यत्वं चित्रं लक्ष्मणेन कृतं हननमिति ध्वनयामासुः ॥ अथ नलपक्षे—अतिश-
योक्त्या रावणो महामोहोऽध्यात्मविद्यया नलः(लेन) सोऽपि हतः पुण्यश्लोक[त्वात् ।
तस्य] दिदृक्षयागस्त्यादयः श्रीमज्जनसमेतं तं कृतयुगे तुष्टुदुरित्त्वर्थः । उपगीतिः ॥

शम्बूकहिंसयापि ब्राह्मणवरदायको राजा ।

पार्थिव्या गर्भरुचा जहादे संशयच्छेत्ता ॥ १२० ॥

रामपक्षे—'शम्बूकः शूद्रतापसे' इति मेदिनी । शूद्रतापसहिंसयापि मृतविप्रपुत्रवर-
दायको रामोऽन्तरागत्य गर्भरुचा पार्थिव्या राजपुत्र्या सीतया आजहादे आननन्द ।
व्यवहारेषु संशयच्छेत्ता ॥ अथ नलपक्षे—'गर्भागारं वासगृहम्' इत्यमरोक्तिः । 'द-
श्यन्ते च पदेषु पदैकदेशान् प्रयुञ्जानाः' इति महाभाष्यम् । गर्भे वासगृहे कोष्ठागारे-
ऽपि दीपं विना रुक् कान्तिर्यस्याः सान्यत्र का कथा तादृशसौन्दर्यवती दमयन्ती राज्ञी
तस्याभूदिति विशेषः । शेषं समानम् ॥

कव्यन्तगामिनीं तां पदान्तरस्थानसेवनां साध्वीम् ।

मुनिवरयोषा भेजुः समीपमागत्य लब्धार्थाः ॥ १२१ ॥

रामपक्षे—रावणगृहे चिरस्थितां तां वाल्मीकेरन्ते प्रयातां तां मुनिवरयोषा भेजुः
सिषेविरे । पदान्तरस्थानसेवनां कथम् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च' इति विश्वः । वाल्मीक्या-
श्रमोऽयं मिथिलायां जनकस्थानमिति शब्दभेदमात्रभेदात् स्थानान्तरमिति प्रतीतेर्लोक-
भगवद्भक्तसाम्याज्जनकस्थानमिति पारीणत्यम् । साध्वीं पतिव्रतां लब्धार्थाः समीपमा-
गत्यासन्निवताः(?) । 'अन्तः समीपे' इति प्राक्कोशे प्रोक्तम् । 'कविर्वाल्मीकिशुकयोः'
इति च । उत्तरालंकारेण पुनर्लोकपवादमिया पुनर्लक्ष्मणेन त्याजिताभूदिति व्यज्यते
तदाश्रमे ॥ अथ नलपक्षे—मुनिवरयोषा जातूकर्ण्यादिजोषास्तां साध्वीं दमयन्तीं भेजुः ।
कथंभूताम् । पण्डितपार्श्वगामिनीम् । तिथिनिर्णयादिसंशयच्छेदनाय जातु प्रासादान्तर-
स्थानसेवनां नव्यगृहस्थान् विहाराय तत्र नले गते सति । कथंभूता योषाः । समीपमा-
गत्य दौर्गत्यभाजो लब्धार्थाः व्रतादौ स्वर्णवर्षकरणात् ॥

सकुशलंवार्तापतियुग्ममयन्ती पार्थिवी नित्यम् ।

प्राणेशानुध्याना कालं व्यत्यक्मीद्भूयः ॥ १२२ ॥

रामपक्षे—तत्राश्रमे कुशलवनामकपुत्रद्वयसहिता दमं करोति दमयन्ती तथा कुर्वती दमयन्ती । नामधातुत्वात् ‘न पादम्याङ्’ इति निषेधो न धातुपाठस्थस्यैव निषेधात् । कथंभूता । आर्ता दुःखिता अपतियुक् पतिहीना नित्यमनुध्यानमनुग्रहे प्राणेशस्य अनु‘वीप्सया ध्यानं यस्याः सा भूयः स्फीतं कालं व्यतिक्रान्तवती । ‘पृथिव्या कावौ ।’ ‘टिष्ठाणञ्’ इति वीप् ॥ अथ नलपक्षे—कल्याणवार्तासहिता । ‘कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।’ पतियुक् दमयन्ती राज्ञी भूयः कालं बहुहायनीं व्यत्यक्मीत् । कथंभूता प्राणेशस्य अनुग्रहो यस्याः सा । ‘अनुध्यानमनुग्रहे’ इत्युत्पलमालाकोशात् ॥

यज्ञेषु स्वार्चकं सौशील्यादेरधीयन्तम् ।

प्रकल्प्य भूरितोपा प्रियं विवेकावहं मेने ॥ १२३ ॥

रामपक्षे—भूरितोपा विवेकावहं प्रियं मेने । बहुतोपा सा सीता तत्राश्रमे विवेकारिणमावहति । करोतीत्यर्थः । ‘कृतौ करोत्यावहति विदधात्यादधत्यपि’ इति भट्टमल्लकोशः । प्रियं रामं मेने । किं कृत्वा । स्वस्या अर्चा प्रतिमा यस्य सः पत्नीं विना यज्ञाभावात् । ‘प्रतिकृतिरर्चा पुंसि’ इत्यमरः । पुनः कथंभूतम् । सौशील्यादेरधीयन्तम् । सौशील्यादिगुणयुतां सीताम् । परोक्षे स्मरन्तम् । ‘अधीगर्थदयेशाम्’ इति कर्मणि षष्ठी । प्रकल्प्य श्रुत्वा । ‘इक् स्मरणे’ । नित्यमधिपूर्वः ॥ अथ नलपक्षे—‘अर्चं पूजायाम्’ । ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्ययः । स्वस्या एव पूजा यस्य स तम् । योपिदन्तरपरिग्रहाभावात् प्रकल्प्य श्रुत्वा । कलिधातुरनेकार्थः । शेषं प्राग्वत् । उपगतीतिः ॥

प्राचेतसार्तनेन प्राप्तपदा सा रसाश्रयणा ।

भद्रासनोपविष्टाहीशमहातथशोऽगासीत् ॥ १२४ ॥

रामपक्षे—सा सीता तद्यशः अगासीत् । ‘गै शब्दे’ लुङ् । प्राचेतसस्य वाल्मीकेः स्वनेन प्रागयोध्यायां रामसमीपगता आर्तनं दया । ऋतिः सौत्रः । ‘अर्तनं च ऋतीया च’ इत्यमरः । प्राप्तस्थाना पश्चाच्छपथान्तरं रसा सिंहासनारूढां पातलमनैपोत् पुत्रीत्वान्नागैः सहागता । यज्ञाधिष्ठाने इत्यर्थः । रसाया भुव आश्रयणमालम्बनं यस्याः सा तादृशी सीता पतिव्रता अहीशैर्मातृवन्महो यस्याः सा तक्षकवासुन्यादिभिः तत्रस्थापि तद्यश एवा(गा)सीत् । अद्भुतो रसः ॥ अथ नलपक्षे—सा दमयन्ती तद्यशो नलकीर्तिमेवागासीत् प्रकृष्टं चेतो येषां ते प्राचेतसो विप्राः पर्णादादयः प्राचेतसामिदं प्राचेतसमर्तनं कृपा तयैव प्राप्तराज्या प्राप्तपतिका रसानां शृङ्गारादीनामाश्रयणं यस्याः सा । ‘अत्रिन् सेवायाम्’ । राज्ञा सह सिंहासनोपविष्टा हि निश्चयेन ईशैर्लोकपालैर्महा पूजा यस्याः सा । पुण्यश्लोत्त्वात् । ‘मह पूजायाम्’ । ‘धनर्थे कविधानम्’ । वेदशास्त्रपारीणत्वात्प्राचेतस्त्वं विप्राणामेव श्रीमद्भागवतेऽवधारितम् ॥

..... ।

..... ॥ १२५ ॥

रामपक्षे—नल एव नृसोमः तीर्थं गतः अग्निहोत्रसहितः नृषु सोम इव । ‘उपमितम्’ इति तत्पुरुषः । रामो विरक्तस्तीर्थं गोप्रतराख्यं सारस्वदन्तर्गतं गतः । कथम् । तत्तद्देव कुशावल्यादिषु न्यस्तासु ताः कुशलवसहिता भ्रातृपुत्रा येन सः । विगतः श्रेपो यस्मात् दुर्वासःशापशील्या त्यक्त्वात् अनुष्मिन्नेव उत्कण्ठितमानसः । धमत इति सार्वविभक्तिकस्ततिः । सन्नान् शरणागतान् सीदतो लाति अनुगृह्णातीति सन्नलः । पुनः श्रुत्वागमनं हरीणां समूहेन हारेण पारेण पौरसमूहेन च त्वां विना मरिष्याम इति प्रार्थितः समागतः शून्या अयोध्या आसीत् ॥ अथ नलपक्षे—सानलः अग्निहोत्र एव नृसोमः हारेण पारेण समागतः स नल आसीत् । हरेरयं भक्तो हारः । जाल्यपेक्षैकत्वम् । वैष्णवसमूहेन पारेण पौरसमूहेन प्रेम्णा प्राक् समागतः संगतः संधर्शा नलः पण्डितो नलः स्थितः पुनस्तीर्थं ब्रह्मद्रव्यं गतः । कथंभूतः । तत्तत्पदव्यस्तमुतः तेषु तेषु स्थानेषु स्वरूपाः सुताः पार्थिवा न्यस्ता येन सः निपथपुर्यामिन्द्रसेनं स्वपुत्रं प्रत्यतिष्ठित् असुतः अवोधा दूरतः विशेषे परे ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे उत्कण्ठितं मानसं वर्य सः । ‘अदसन्तु विप्रकृष्टे’ इति मनोरमायामुक्तत्वात् । अदसो दूरवाचित्वम् । सप्तम्यर्थं ततिः । ‘तसेश्च’ इति तत्तिलादेशः । विभक्तित्वं प्राग्देशीयत्वात् । त्रिष्टुप्जगत्पुरुषजातिः ॥

..... ।

..... ॥ १२६ ॥

रामपक्षे—कश्चन अवरजोऽपि त्रिदिवे जिगमिषुं रामं न जहौ । सरयूजलमवगाह्य परं पदं वैष्णवमध्यगात् प्राप । सदेहः जघन्यजोऽपि आयोध्यः सारख्यं जलमवगाह्य परं पदं विमानस्थोऽगात् । श्रीरामकरुणया केवलं स रामो भुवि यशसा यशःशरीरेणैव शिशिपे कर्मकर्तरि लिट् । शिपेः अशिष्यत ॥ अथ नलपक्षे—तन्नलपालनजन्यप्रेम्णा कश्चन वृषलोऽपि मनसा स्वर्गं जिगमिषुस्तं न जहौ । मनसेत्यध्याहार्यम् । स नलः प्रियया सह कं ब्रह्मद्रवमवगाह्य निरस्तसुखान्तरं ब्रह्मानन्दं प्रविश्य वैकुण्ठमगमत् । केवलं स नलो यशसा भुवि पर्यशिष्यत । अद्यापि यदुपाख्यानश्रवणात्संकीर्णैरपि मुच्यते इति भावः । इतविलम्बितवृत्तम् । ‘को ब्रह्मात्मानिलार्केषु शमने सर्वेनात्रि च । पावके च मयूरे च सुखशीर्षशलेषु कम् ॥’ इति विश्वः । शेषं प्राग्वत् । पर्यन्ते ग्रन्थकारः शब्दब्रह्मरूपभगवच्चरणारविन्दस्सरणरूपमज्ञलं व्यतानीत् । ‘मज्ञलादीनि मज्ञलमध्यानि मज्ञलान्तानि शास्त्राणि सुखदानि भवन्ति’ इति महाभाग्ये ॥

इति श्रीहरिदत्तसूरिकृते महाकाव्ये राघवनैषधीये प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

कुशेन्द्रसेनौ गुणतो वरिष्ठौ ज्येष्ठौ तदीयाङ्गमुवौ पुरस्थौ ।

श्रीरामचन्द्रस्य नलस्य वृत्तं विडम्बयन्तौ तु धरामशिष्टाम् ॥ १ ॥

क्रमेण पुष्पाकरमुख्यपट्टं विभूतिमत्येक्ष्य समुज्जिहानम् ।

सि(शि)ञ्जानमञ्जीरवराङ्गनाभिर्विजहतुः खोपवनेषु नाट्यवत् ॥ २ ॥

(वसन्तवर्णनम् ।)

अमङ्गमरसंचया ऋतुपुरंदरं सेवितुं

मनोहरविकूजितैः पटहवाद्यमातेनिरे ।

पिका मधुरकूजितैरिव वितेनिरे नाकिनां

मनःप्रणयकारकं परमगानमुच्छ्वासिताः ॥ ३ ॥

नृप इव वसन्ते समागते भ्रमङ्गमरसमूहा विशिष्टकूजितैः सेवितुं पटहवाद्यं चकुरिव ।
सस्त्रेक्षालंकारो व्यङ्ग्यः । वस्तुनालंकारो व्यज्यते । यत्र वादिशब्दा न भवन्ति पिका
अपि तं सेवितुं मधुरगानं चकिरे इव ॥

काचित्सखी मानवतीं प्रत्याह—

अये मतिमतां वरे प्रणयभङ्गमेतर्हि नो

कुरुष्व वशगं पतिं विरहदाहदग्धा यदि ।

कृतान्तनगरातिथिर्भवसि चातुरी कास्ति ते

जगाविव रुतच्छलाद्विहगराह पिको माघवे ॥ ४ ॥

अये इति कोमलामन्त्रणेऽव्ययम् । माघवे वैशाखे रुतच्छलात् सखि त्वां शिक्षयति न
रौति किमिति अनङ्गदाहव्याकान्तासि । प्रणयभङ्गेन यदि मरिष्यसि का चातुरी भवित्री ।
'सर्वथात्मानं गोपयेत्' इति धृतिः । अत्राप्युत्प्रेक्षा ॥

मरन्दनिवहैर्भूतं कुसुमवृन्दमुद्गातव-

चलत्किसलयाङ्गुलिः परिननर्त वल्लीततिः ।

निशाकरकरास्ततो बहुलकाममादीपय-

नृणां विरहिणां मनोविलुठिता जडीकारकः ॥ ५ ॥

समासोक्तिरलंकारः । वल्लीततिरुपा या स्त्री चलत्किसलयाङ्गुलिः सा परिननर्तव ग-
णिकावत् मनोविलुठिता इति । 'लुठ प्रतीधाते' । मनसो विलुठितं प्रतीधातो यैस्ते इति
बहुव्रीहिः । शेषं स्पष्टम् । पृथ्वीछन्दोऽत्र ॥

पलाशतां प्रियारहां पलाशशाखिनो ययुः ।

खरैर्नखैर्गृह्यजामसूनिवासितुं क्षमाः ॥ ६ ॥

प्रिया रहन्ति त्यजन्तीति प्रियारहस्तेषां प्रियारहाम् । 'रह त्यागे' । भावादिकः । पलाशशाखिनः कौणपतां विरहिणां ययुः । पलमश्रन्तीति व्युत्पत्त्या । पलं मांसम् । 'पलमामिषम्' इत्यमरः । पादादियमकः शब्दालंकारः । कया रीत्या । खर्गैर्नखैरिव किंशुकैर्गृह्यजां यतोऽसूनिवासितुं यत्नमचीकरन् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । प्रमाणिकावृत्तम् ॥

हिरण्मयातपन्नतां स कर्णिकार आगतः ।

वसन्तभूपतेः सुहृन्मुरान्तकाङ्गनाप्रियः ॥ ७ ॥

कर्णिकारस्य पीतवर्णत्वात् वसन्तराजसेवायै स्वर्णच्छन्नतां समागतः । मुरान्तकाङ्गनाः षोडशसहस्रमिता या भागवते वर्णितास्तासां प्रियः प्रागभूत् यत् कर्णिकारोऽपि तथा ऋतुराजं शिथिले प्रागवत् ॥

सौगन्ध्यं स्थलकमलं वभार भूरि-

प्राचुर्याद्विश इव दाष्टु(स्तु?)तामकार्पात् ।

क्षुद्रोऽपि क्षितिपतिभाग्यगन्धजोपी

स्वाक्रीडे हरिणदृशा तदा चुकूदे ॥ ८ ॥

स्थलकमलं पाटलापुष्पं सौरभ्यातिशयं दधानं वसन्ते दिशो दिङ्नार्याः समीपे स्वकीयदानशौण्डतामिवाकार्पात् । समासोक्तिरलंकारो दिश इति स्त्रीलिङ्गत्वाच्छब्दस्य । परिमलो नावासीत् । किं तु विट इव दिग्योपिते सौरभ्यमदात् । क्षुद्रोऽपि मर्धौ स्वाक्रीडे स्वोद्याने राजार्हगन्धजोपी मृगदृशा सह चुकूदे चिक्रीडे । प्रहर्षिणीवृत्तमेष्टु ॥

चण्डांशोः खरकिरणैः प्रतप्यमानाः

शुष्यन्ति प्रकटितदौर्वलीकनद्यः ।

इत्थं हि स्वहृदि विचार्य जहुकन्या-

वर्वर्धीत्तदवधि हैमतोनिवाच्छत् ॥ ९ ॥

जहुकन्या हैमेन इत्थं नावर्वर्धीत् । वृषेर्यङ्मुञ्जन्ताल्लुडि रूपम् । किंतु दुर्बलनद्यः शोषिता रवितापेन अहं तु वरीवृध्याम् तदा अत्युल्लासो मम भविष्यतीत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥

आयाते मयि यदि जिग्रसीर्जनोऽयं

क्षुद्रत्वं विचकत एव तर्हि लोके ।

नैश्यं मे मधुरिति सस्यभूरिसंप-

न्मेषार्के विलसति युक्तमेव गोपाम् ॥ १० ॥